

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.18.575 Диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 894.341: 82-991 (043.3)**

ЖАНТАЕВ АДИБЕК СҮЙҮНДУКОВИЧ

**XX КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ КӨРКӨМ
ДӨӨЛӨТТӨР: ТАРЫХЫЙ-АДАБИЙ, КӨРКӨМ-ЭСТЕТИКАЛЫК
МААНИСИ (ПРОЗАНЫН ЖАНА ПОЭЗИЯНЫН МАТЕРИАЛДАРЫНДА)**

10.01.01 – кыргыз адабияты

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2019

Диссертациялык иш С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинын кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

- Илимий кеңешчи:** **Садыков Абдыкадыр,**
филология илимдеринин доктору, профессор, КР
УИАнын мүчө-корреспонденти, Ж. Баласагын
атындагы КУУнин манастануу жана дүйнөлүк
адабият кафедрасынын башчысы
- Расмий оппоненттер:** **Үкүбаева Лайли,**
филология илимдеринин доктору, профессор,
КТМУнин гуманитардык факультетинин деканы
Абдиманулы Өмүрхан,
филология илимдеринин доктору, профессор, аль-
Фараби атындагы КазУУнин филология жана
дүйнөлүк тилдер факультетинин деканы
Эшиев Асылбек Мирзатиллаевич,
филология илимдеринин доктору, доцент, Жалал-
Абад мамлекеттик университетинин, башталгыч
класска билим берүүнүн теориясы жана методикасы
кафедрасынын профессору
- Жетектөөчү уюм:** Ош мамлекеттик университетинин филология
факультетинин кыргыз адабияты кафедрасы,
дареги: Ош ш., Ленин көчөсү, 331.

Диссертация 2019-жылдын 21-июнунда саат 13.00дө КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.18.575 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен КР УИАнын Борборлоштурулган илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин китепканасынан (722044, Бишкек шаары. Тынчтык проспектиси, 27) жана Диссертациялык кеңештин www.dk-aytmatov-ilim.tk сайтынан таанышууга болот.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты**

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аныктоонун жолдору кыргыз адабият таануусунда өтө аз иштелген темалардын бири. Бул темада изилдөө жасоо изденүүчүнү кыйынчылыктарга дуушарлантат. Алсак, XX кылымдагы кыргыз адабиятынын үлгүлөрү саны жагынан арбын. Ушул мезгилдеги улуттук адабияттын проблемаларына арналган изилдөөлөр да жетишерлик санда. Ошол эле учурда тарыхый-адабий, көркөмдүк-эстетикалык мааниси зор чыныгы көркөм дөөлөттөрдү аныктоо өтө оор. Мында окумуштуулардын субъективдүү ойлоруна таянуу жетишсиз. Өткөн кылымдагы көркөм-адабий туундулардын дөөлөттүк табиятын, баалуулуктук касиетин, асыл нарктык¹ мазмунун ачуу үчүн адабий чыгармачылыкты илимий изилдөөнүн методологиясын аздыр-көптүр жаңылоо да талап кылынат. Алсак, илимий изилдөөдө адабият таануу менен **аксиологиянын**² жуурулушуусу көркөм чыгармачылыктын табиятын түшүнүүгө кеңири мүмкүнчүлүк ачат. Бул иште Г. Лотце, В. Виндельбанд, Г. Риккерт, Г. Мюнстерберг, М. Шелер, Э. Фромм, В. Франкл, М. Хайдеггер, Н. Гартман, В. С. Соловьев, Н. О. Лосский, Н. А. Бердяев, М. М. Бахтин, П. А. Сорокин ж.б. окумуштуулардын дөөлөт проблемасына багышталган эмгектери олуттуу теориялык-методологиялык өбөлгө түзөт. Аксиологиянын адабият таануу менен айкалышуусу изилдөөнүн методологиясын өөрчүтүп, көркөм чыгармачылыктын туундуларын жаңыча аңдоого жардамдашат. Түпкү башаттарга кайрылсак, «аксиология көркөм өнөрдүн (искусствонун³) мыйзамдарын объективдүү ачууга чакырылган» [178, с. 39].

Илимде баалуулук же дөөлөт чен-өлчөмү⁴ адамзат маданиятына таандык ар кандай кубулуштарды талдоодо колдонулат. Ал культурология, психология, социология, философия, эстетика, этика өңдүү илимдердин методологиясына жиксиз ширелишкен. Азыр орус адабият таануусунда адабий чыгармачылыкты изилдөөгө карата дөөлөттүк мамиле теориялык-методологиялык жактан күчтөндү. Биз мисал катары Д. А. Абдуллина, Э. Л. Афанасьев, Т. С. Власкина, А. А. Казаков, В. Б. Петров, Е. В. Попова, Л. Ю. Фуксон ж.б. окумуштуулардын

---

¹ Кыргыз адабиятчы-окумуштуулары өз эмгектеринде көркөм дөөлөттөргө карата мурас, кенч, дүйнө, баалуулук, нарк, дөөлөт өңдүү сыпаттамаларды катарлаш колдоно беришет. Биз дагы өз изилдөөбүздө мына ушул белгилүү бир даражада маанилеш түшүнүктөрдү ылайыгына жараша жарыш пайдалана беребиз.

² Аксиология (грекче *axia* – баалуулук жана *logos* – окуу) – баалуулуктар жөнүндө окуу; аксиологиялык – өзүнүн баалуулугуна ылайык, баалуулуктар теориясынын көз карашынан аныкталуучу. Китепте: *Философский энциклопедический словарь*. – Москва: Инфра-М, 1997, с.12.

³ Азыр кыргыз адабиятчыларынын көпчүлүгү искусство терминин көркөм өнөр деп колдонуп жүрүшөт, бул кадыресе жалпы кабыл алынып калды.

⁴ Критерий терминин чен-өлчөм деп алуу анын маани-мазмунуна абдан ылайык келет. Бул чет элдик сөз анын негизинде бир нерсени баалоо, аныктоо же классификациялоо жүргүзүлүүчү белги, баалоонун чени дегенди туюнтат. Демек, критерий – бул чен-өлчөм.

диссертациялык изилдөөлөрүн көрсөтө алабыз. Ал эмгектерде көркөм адабиятта түзүлгөн дүйнөнүн дөөлөттүк сүрөтүн, автордун, персонаждардын жана окурмандардын дөөлөттүк көз караштарын, аларды баалоонун негизин жана мүнөзүн, баалоо чен-өлчөмдөрүн, баалоо үчүн колдонулуучу категорияларды айкындоого жана изилдөөгө жетишилген.

Коомдун өнүгүшү, мезгилдин өтүшү менен сүрөткердин дөөлөттүк туюму да, окурмандардын көркөм-адабий үлгүлөрдү кабыл алуусу да өзгөрүүгө учураарын практика күбөлөндүрөт. Өзгөрбөгөн нерсе – адабиятта **Акыйкаттык, Жакшылык** жана **Сулуулук** дөөлөттөрүн чагылдыруу. Ушуга байланыштуу көркөм адабият таанымдык, этикалык, эстетикалык кызмат аткарат.

XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын үлгүлөрү жаралуу, телчигүү, өнүгүү этаптарында дүйнөнү жана адамды көрсөтмөлүү, түз сызыктуу берип келсе, кылым сонунда аларга түзүлгөн кырдаалдарды, мүнөздөрдү чечмелөөнүн көп маанилүүлүгү, татаалдыгы мүнөздүү болуп калды. Б.а. кыргыз адабиятында сапаттык жана дөөлөттүк жаңылануу толук ишке ашты. Демек, азыр автордун, персонаждын жана окурмандын дөөлөттөрүн бирдикте кароо зарыл. Мына ушул жагдай көркөм-адабий туундуларды кабыл алуу жана баалоо жаатында татаалдыктарды жаратты. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын көпчүлүк туундуларын кыргыз окурмандары окубай калды. XX кылымдагы кыргыз адабияты сандык көрсөткүчтөрү жагынан болуп көрбөгөндөй түшүмдүү, ал эми сапаттык көрсөткүчтөрү жагынан дүйнөлүк адабияттын жалпыга таанымал үлгүлөрүнө теңдешкен туундулары аз. Дал ушул **карама-каршылык** XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятына, анын ичинде прозасы менен поэзиясына аксиологиялык өнүгтө изилдөө жүргүзүү зарылдыгын, мындай изилдөө учур үчүн өтө актуалдуу экендигин шарттады.

XX кылымдагы кыргыз адабиятын иликтөөдө дөөлөттүк мамилени колдонуу жана тарыхый-адабий кубулуштарды аксиологиянын тажрыйбасында кароо – биздин диссертациянын алдына коюлган эң актуалдуу милдети.

Биздин эмгегибиздин концепциясы XX кылымдагы кыргыз адабиятынын көркөм дөөлөттөрүн, алардын көркөм дөөлөттүк мазмунун – **Акыйкаттык, Жакшылык, Сулуулук** баалуулуктарынын ажырагыс биримдигинде карап аныктоо жолун иштеп чыгуу жана сунуштоо; мында аксиология менен адабият таанууну, теориялык, эмпирикалык илимий изилдөө усулдарын айкалыштыруу, түпкү тегинде кыргыз адабият таануусунун методологиясына жаңылануу жол-жоболорун киргизүү. Дал ушул илимий концепция бүткүл изилдөөнүн негизги өзөгүн түзүп, анын бүткүл «кан-жүлүнүн» аралап өтөт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жатышкан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Аталган изилдөө С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин илимий-изилдөөчүлүк планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты. XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятындагы (прозасы менен поэзиясындагы) көркөм дөөлөттөрдү аныктоонун жаңы жолун сунуштоо жана кыргыз адабият таануусунда дөөлөттүк изилдөөлөрдүн келечектүү методологиясын негиздөө.

Төмөнкү милдеттерди алдыга коюу жана аларды ырааттуу чечүү аталган максатка жетүү үчүн кызмат кылат:

- адабият таануучулук аксиологиянын теориялык-методологиялык өбөлгөлөрүн изилдөө;
- дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнүн илимий-теориялык негиздерин аныктоо;
- негизги адабият таануучулук түшүнүктөрдүн аксиологиялык маанисин ачуу;
- көркөм дөөлөттү баалоо, талдоо, анын чен-өлчөмдөрүн сунуштоо;
- кыргыз элинин аксиологиялык таанымына мүнөздөмө берүү;
- кыргыз жазуучуларынын көркөм дөөлөттөргө карата көз караштарын ачуу;
- кыргыз адабиятчыларынын дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине карата пикирлерин талдоого алуу;
- XX кылымдагы кыргыз адабиятынын изилденишин талдоо жана ал аксиологиялык изилдөөнүн объектиси менен предмети болорун негиздөө;
- XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык маани-мазмунун талдоо;
- XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө аксиологиялык методологияны колдонуунун негиздүүлүгүн белгилөө;
- XX кылымдагы кыргыз адабиятын аксиологиялык изилдөөдө колдонулган усулдарды сыпаттоо;
- XX кылымдагы кыргыз адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аныктоо үчүн анкета жана эксперименттик изилдөө принциптерин иштеп чыгуу, аларды изилдөөнүн жүрүшүндө колдонуу;
- XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын дөөлөттүк мааниси боюнча студенттерден анкета өткөрүүнүн натыйжаларын иштетүү;
- XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын дөөлөттүк мааниси боюнча мугалимдерге эксперименттик изилдөө жүргүзүүнүн натыйжаларын иштетүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Эмгектин жаңылыгы анда кыргыз адабият таануусунда алгач ирет: 1) аксиологиянын философиянын тарыхы менен тутумундагы орду, адабият таануу менен карым-катышы изилденгени; 2) дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнүн илимий-теориялык негиздери аныкталганы; 3) түйүндүү адабият таануучулук түшүнүктөрдө аксиологиялык компоненттердин маанилүүлүгү көрсөтүлгөнү; 4) көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо проблемалары талданылып, анын чен-өлчөмдөрү сунушталганы; 5) кыргыз элинин аксиологиялык таанымы жана кыргыз жазуучуларынын көркөм дөөлөттөргө карата көз караштары ачылганы; 6) кыргыз адабиятчыларынын дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине карата пикирлери талданылганы; 7) XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты аксиологиялык изилдөөнүн объектиси жана предмети боло алаары негизделгени; 8) XX

кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык маани-мазмуну талданылганы; 9) XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөнүн аксиологиялык методологиясы сунушталганы; 10) XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясын баалуулуктук аспекттен изилдөө усулдары иштелип чыгып, анын нукура дөөлөттүк касиетке ээ үлгүлөрүн эмпирикалык негизде аныктоо жолу сунушталганы менен мүнөздөлөт. Айтылгандардын дээрлик баарысы кыргыз адабият таануусунда биринчи жолу жүзөгө ашырылгандыгы менен **изилдөөнүн жаңычылдыгы** аныкталат.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Бул изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары илимий таанымдын төмөнкү багыттарында кеңири колдонула алгандыгы менен практикалык мааниге ээ:

- кыргыз адабият таануусу, кыргыз адабиятынын тарыхы, андан тышкары, аксиология, эстетика, көркөм өнөрдүн тарыхы менен теориясы өндүү илимий дисциплиналардагы талдоо процессинде, ошондой эле көркөм өнөр жаатындагы практикалык ишмердүүлүктө;
- баалуулуктар теориясын көркөм өнөрдүн бүткүл тармактары менен түздөнтүз айкалыштырууда;
- көркөм өнөр чыгармаларын сыпаттоо, сындoo, аңдоо, баалоо тажрыйбасын өркүндөтүүдө;
- жогорку жана атайын орто окуу жайларында эстетика, көркөм өнөрдүн, анын ичинде адабияттын теориясы менен тарыхы, адабият таануу боюнча курстарды окутууда;
- ар кыл коомдук топторду (окуучуларды, студенттерди, мугалимдерди, изилдөөчүлөрдү ж.б.) көркөм өнөр чыгармаларын баалоо практикасына кеңири тартууда;
- мектепте адабиятты окутууда көркөм адабияттын дөөлөттөрүн түз сызыктуулуктан, таңуулоодон эркин үйрөнүүгө багыттоодо;
- ЖОЖдордо бул изилдөөнү окуу куралы катары пайдаланууда.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү – анда колдонулган дөөлөттүк жол-жоболор XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын гана эмес, башка тарыхый-адабий кубулуштардын дагы кеңири чөйрөсүн үйрөнүүгө олуттуу теориялык-методологиялык негиз жана практикалык таяныч милдетин аткара алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Аксиология философиянын тарыхы менен тутумунда өз ордун таап, азыр социалдык-гуманитардык илимдерге кеңири таралууга жетишти. Баалуулук теориясынын категориялары жана бүгүнкү жетишкендиктери адабият таануунун алкагында көркөм адабияттын туундуларына дөөлөттүк мамиле кылуунун теориялык-методологиялык өбөлгөсү болуп бере алат.

2. Илимде дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрү ар тараптуу талданып, азыр социалдык-гуманитардык илимдерде ургаалдуу колдонууга кирди. Бул түшүнүктөр жалпы эле адабият таанууну, анын ичинде кыргыз адабият таануусун аксиологиялык изилдөөлөр жүргүзүүгө түртөт. Дөөлөт

термини көркөм дөөлөт түшүнүгүнүн чен-өлчөмдөрүн аныктоодо чоң мааниге ээ болот.

3. Адабият таанууда топтолгон терминологиялык багаж аксиологиялык мааниге ээ. Адабият теориясындагы негизги түшүнүктөрдү дөөлөттүк өңүттө чечмелөө адабият таануучулук изилдөөлөрдүн аркасын кеңитет. Адабий чыгармачылык ээ болгон аксиологиялык башталма аны дөөлөттүк изилдөөнү талап кылат.

4. Көркөм дөөлөткө мамиле бүгүнкү күндө өтө курч коюлган проблема, анткени, адабият теориясында көркөм дөөлөттү мүнөздөгөн көрсөткүчтөр жана чен-өлчөмдөр али толук такталган эмес. Көркөмдүктүн өзгөрүлбөс белгилерин, көркөм дөөлөттүн чен-өлчөмдөрүн аныктоо менен ХХ кылымдагы жалпы кыргыз профессионал жазма адабиятында жаратылган көркөм туундуларга баа берүү маселеси такталат жана өркүндөйт.

5. Кыргыз элинин аксиологиялык дүйнө таанымы, кыргыз жазуучуларынын көркөм дөөлөт проблемасына карата ойлору, кыргыз адабиятчыларынын дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнө байланыштуу пикирлери кыргыз адабият таануусунда аксиологиялык изилдөө жүргүзүүнүн өбөлгөсү болуп беришет.

6. ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты сөздүн толук маанисинде аксиологиялык изилдөөнүн объектиси менен предмети катары чыга алат. Анткени ушул кылымдагы кыргыз адабиятында терең дөөлөттүк маани-мазмунга ээ көркөм-адабий туундулар арбын.

7. ХХ кылымдагы кыргыз прозасынын жана поэзиясынын туундулары коомдук-тарыхый өнүгүүнүн мүнөзүнө жараша тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык маанилерге ээ. Өткөн кылымдагы прозалык жана поэтикалык тексттердин идеялык мазмунуна, алардын көркөмдүк сапатына коомдогу тарыхый окуялар, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр менен жаңылануулар таасир кылган. Адабият таануунун алкагындагы кандай гана изилдөөдө болбосун, коомдук-тарыхый, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн мүнөзү сөзсүз эске алынышы кажет.

8. ХХ кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын үлгүлөрүн дөөлөттүк аспектте изилдөөдө теориялык усулдарды да, эмпирикалык усулдарды да зарылдыгына жараша мүмкүн болушунча катарлаш колдонуу жакшы натыйжаларды берет. Муну менен изилдөөнүн илимийлүүлүгүн арттырууга жетишилет.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Изилдөөдө аксиология менен адабият таануунун принциптерин жуурулуштурууга жетишилди. Аксиологиянын теориялык-методологиялык негиздери жана аны социалдык-гуманитардык илимдерде, жеке алсак, адабият таанууда колдонуу маселеси талданылды. Муну менен адабият таануучулук мүнөздөгү изилдөөнүн методологиясын жаңылоо аракети ишке ашырылды. Адабият таануучулук түшүнүктөрдүн аксиологиялык мазмуну ачылды. Көркөм адабияттын туундуларынын дөөлөттүк маңызын аныктоонун салтсыз, стандартсыз ыкмалары, алсак, студенттерден алынуучу анкета жана мугалимдер менен эксперименттик

изилдөө иштелип чыкты жана практикада колдонулду. Аталган усулдар адабият таануучулук изилдөөлөрдө колдонууга сунушталды. XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыктары дөөлөттүк негизде изилдөөдөн өткөрүлдү.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн темасы боюнча «Образование в XXI веке: традиции, проблемы, перспективы» конференциясында (Нарын, 2007); «Адамдын туруктуу өнүгүшү – өлкөнү өнүктүрүүнүн максаты жана майнабы» VI илимий симпозиумунда (Каракол, 2013); “Восточные языки в современном мире: актуальные проблемы и тенденции развития” конференциясында (Алматы, 2015); Түрк дүйнөсүн изилдөөлөрдүн II Эл аралык симпозиумунда (Алматы, 2015); «Инновационные тенденции развития российской науки» VIII Эл аралык конференциясында (Красноярск, 2015); «Перспективы развития современных гуманитарных наук» (Воронеж, 2015), «Актуальные вопросы гуманитарных наук в современных условиях развития страны» (Санкт-Петербург, 2016) конференцияларында; «Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар» Эл аралык конференциясында (Бишкек, 2016); «Актуальные вопросы современных гуманитарных наук» конференциясында (Екатеринбург, 2016); «Проблемы лингвистики, методики обучения иностранным языкам и литературоведения в свете межкультурной коммуникации» I Эл аралык Интернет конференциясында (Орел, 2016); «Айтматов окуулары – 2016» Эл аралык конференциясында (Бишкек, 2016); «Айтматов окуулары – 2017» Эл аралык конференциясында (Бишкек, 2017) баяндамалар, билдирүүлөр жасалган.

Мындан тышкары РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) тутумуна кирүүчү «Проблемы современной науки и образования», «Наука, техника и образование» илимий-методикалык журналдарына 2016-жылдын август-сентябрь айларында бардыгы 7 (жети) илимий макала жарыяланган.

Диссертациянын натыйжаларынын илимий басылмаларда толук чагылдырылышы. Иштин негизги жоболору 51 публикацияда чагылтылган. Изилдөөнүн темасы боюнча жарыяланган эмгектердин жалпы көлөмү 32 б.т.

Диссертациянын түзүмү. Изилдөөнүн алдына коюлган максатына жана милдеттерине ылайык диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, баптар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү – 264 беттен, адабияттардын тизмеси менен тиркемелер кошулгандагы жалпы көлөмү – 365 беттен турат. Пайдаланылган адабияттардын тизмеси 292 библиографиялык булактарды ичине алат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн концепциясы, максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу, изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү, коргоого коюлуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жекече салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы чагылдырылды.

«Адабият таануучулук аксиологиянын теориялык-методологиялык өбөлгөлөрү» деп аталган биринчи бапта иликтенип жаткан проблема боюнча илимий акыл-ойдун өнүгүүсүнө сереп жасалды. КР ЖАКы 2015-жылдын 25-октябрында «Диссертацияны жана авторефератты тариздөө боюнча нускама» кабыл алган. Ушул нускама 2018-жылы 28-июнда кайра каралып, № 112 протокол менен бекитилген. Анда диссертациялык изилдөөнүн материалын баптарга бөлүштүрүү жана түзүмдөө боюнча схема милдеттүү экени айтылган. Ошентип, 1-бапта адабияттарга, булактарга сереп жүргүзүү, изилденип жаткан проблема боюнча илимий акыл-ойдун өнүгүүсүндөгү негизги этаптарга талдоо жасоо сунушталган. Ошондой эле азырынча чечилбей жаткан маселелерди бөлүп көрсөтүү керектиги белгиленет.

Биз мына ушул нускамага таянуу менен өз изилдөөбүздүн теориялык мүнөздөгү 1-бабында төмөнкү маселелерди карап чыгууну туура көрдүк:

а) аксиологиянын философиянын тарыхы менен тутумундагы ордун, маанисин аныктоо; б) дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнүн илимий-теориялык негиздерин ачуу; в) негизги адабият таануучулук түшүнүктөрдүн аксиологиялык маани-мазмунун чечмелөө; г) көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо проблемаларын талдоо, көркөм дөөлөттүн чен-өлчөмдөрүн сунуштоо; д) кыргыз элинин аксиологиялык дүйнө таанымын көрсөтүү, конкреттүү кыргыз жазуучуларынын көркөм дөөлөттөргө карата көз караштарын талдоо, кыргыз адабиятчыларынын дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине байланыштуу ойлоруна сереп жасоо.

Бул бап бардыгы алты параграфтан турат: **1-§. Аксиология философиянын тарыхы менен тутумунда; 2-§. Дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнүн илимий-теориялык негиздери; 3-§. Негизги адабият таануучулук түшүнүктөрдүн аксиологиялык маани-мазмуну; 4-§. Көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо проблемалары, көркөм дөөлөттүн чен-өлчөмдөрү; 5-§. Кыргыз элинин аксиологиялык таанымы жана кыргыз жазуучуларынын көркөм дөөлөттөргө карата көз караштары; 6-§. Кыргыз адабиятчыларынын дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине карата пикирлери.**

1-параграфта аксиологиянын философия илиминдеги орду каралды. Аксиология философиянын тарыхы менен тутумунда өзгөчө орун ээлейт жана

бөтөнчө роль ойнойт. Ал философиянын эстетикалык жана этикалык көйгөйлөрүнө карата гана колдонулбастан, дөөлөттөр проблемасы маанилүү методологиялык роль ойногон социалдык жана гуманитардык илимдердин кеңири чөйрөсүнө да жайылтылат. Азыркы күндө аксиологиянын теориясы жана изилдөө методологиясы социалдык-гуманитардык илимдерде, анын ичинде адабият таанууда кеңири колдонулууга ээ болуп жатат.

Аксиология адам баласынын көркөм тажрыйбасын, маданий турмушун, жалпы эле маданиятын да иликтөө озуйпасын өзүнө ала турганы, көркөм тажрыйбанын ичинде адабият, көркөм-адабий туундулар да жатышары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Адамзаттын көп кылымдык көркөм-эстетикалык тажрыйбасында анын чыгармачыл өкүлдөрү тарабынан так эле адабият чөйрөсүндө нечендеген көөнөргүс көркөм дөөлөттөр жаратылып, кийинки муундарга өлбөс-өчпөс таберик катары калтырылган. Аларды аксиологиялык өңүттө изилдеп, дөөлөттүк табиятын, маани-мазмунун ачуу азыркы адабият таануунун астында турган кечиктирилгис милдеттерден болуп саналат. Биз ХХ кылымдагы кыргыз профессионал адабиятына карата мына ушул ыңгайда адабият таануучулук изилдөө жүргүзүүгө болорун далилдөөнү жана так ушундай изилдөөнү тажрыйбада жүзөгө ашырууну чечтик.

Өткөн замандарда алгач баалуулук категориясы да, дөөлөттөр дүйнөсү да, дөөлөттүк ой жоруулар да атайын философиялык рефлексиянын предметин түзбөгөн. ХІХ к. экинчи жарымынан тартып гана баалуулуктар дүйнөсү философияда өзгөчө кызыгуу жарата баштаган. Аксиологиянын тарыхында предклассикалык (1860-80-жж.), классикалык (1890-1920-жж.) жана постклассикалык (1930-ж. тартып) мезгилдер болгону белгиленет [**Новая философская энциклопедия**: в 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т.1., с. 63].

Айкын болгондой, аксиология илимий тармак катары ХХ кылымда гана чындап түптөлсө да, адам баласы эзелтен бери эле өз колунан бүткөн көркөм жаралгаларга дөөлөттүк мамиле жасап келген. Мына ушул фактыны билүү учурда кыргыз адабият таануусунда аксиологиялык пландагы изилдөөлөрдү жүргүзүү абадай зарыл экендигин тастыктайт.

2-параграфта дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнүн илимий-теориялык негиздерине сереп жасалды. Дөөлөттөр сөзсүз түрдө коомго жана андагы адамга тийиштүү болот. Адам өзүнүн ишмердүүлүк тажрыйбасында ар кыл дөөлөттөр менен бет келишет, алар менен иш жүргүзөт. Анын жүрүм-туруму да ошол өзү бет келишкен, кездешкен, турмушунда колдонгон дөөлөттөргө жараша оң же терс мүнөз күтөт. Анан дагы дөөлөттөр этикалык жана эстетикалык мазмунга ээ болушат. Дөөлөттөрдүн табиятына тийиштүү дагы бир өзгөчөлүк – алар коомдун же жеке адамдын кызыкчылыктары менен керектөөлөрүн канааттандырууга кызмат кылышат. Байкалып тургандай, ушул айтылгандардын баарысы адабият таануучулук илимий изилдөөнүн объектисине жата алат. Демек, кайсы гана мезгилдин болбосун адабий-көркөм туундулары өз боюнда ошол өзү тийиштүү болгон доордун таанымдык, адептик жана эстетикалык дөөлөттөрүн камтышары ачык-айкын. Артыкча көркөм адабиятта адамзатка тийиштүү баалуулуктар ар кыл аспекттерде чагылтылган.

Окумуштуулардын айтымында, «Текст маданияттын баалуулуктарын адамдан адамга жана муундан муунга өткөрүүгө жөндөмдүү» [Брудный, А. А. Пространство возможностей: Введение в исследование реальности. – Б.: Илим, 1999, с. 150]. Бул жерде көркөм текст, же көркөм адабий чыгарма эске алынып жатат. Демек, көркөм адабияттагы адам баалуулуктарынын тутумун изилдөө, же көркөм адабияттын дөөлөттүк маңызын ачуу азыр адабият таануунун астында турган орчун милдеттердин бири.

Дөөлөттөрдүн эң жөнөкөй классификациясы аларды шарттуу түрдө материалдык жана руханий дөөлөттөр деп ажыратат. Руханий дөөлөттөр маданияттын баалуулуктары, б.а. «чыгармачылык туудурган баалуулуктар» [Бердяев, Н. А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990, с. 164] болушат. Ал эми чыгармачылык туудурган дөөлөттөрдүн курамында адабий чыгармалар да турушат. Ошентип, «баалуулук» категориясы адабий процессти, андагы көркөм-адабий жаралгаларды, анын ичинде кыргыз элиникин дагы, аксиологиялык өңүттө изилдөөнүн өзүнчөлүктүү жана маанилүү өбөлгөсү болуп саналат.

П. А. Сорокин болсо көркөм дөөлөттөрдү социалдык, б.а. коомдук дөөлөттөр катары карайт. Анын пикиринде, «...статуя Венеры Милосской суть явление социальной категории не потому, что мрамор принял определенную форму, картина Рафаэля становится художественной ценностью не благодаря соединению холста и красок – все они суть "социальные ценности" лишь благодаря тому, что объективируют собой субъективную психику: определенные чувства, мысли, переживания, настроения и т.д.» [Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992, с. 39.]. Коомдук-маданий турмуштун бардык маанилик дөөлөттөрүнүн ичинен П. А. Сорокин бийик интегралдуу дөөлөттү – **Акыйкаттыктын, Жакшылыктын жана Сулуулуктун** көзгө көрүнбөс биримдигин бөлүп көрсөтөт (албетте, ал бул пикирин айтууда орус диний-философиялык акыл оюна, анын ичинде жогоруда сөз болгон Н. Бердяевге, Н. Лосскийге таянат). Биз дал ушул биримдикти ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын үлгүлөрүн дөөлөттүк аспектиде баалоодо, изилдөөдө омоктуу негиз, өрнөк катары алууну сунуштайбыз.

Көркөм дөөлөт формасы, мазмуну боюнча кынтыксыз курулуусу, ага кайрылган инсанга эстетикалык ыракат тартуулоосу абзел. Анын мазмуну сөзсүз түрдө таанымдык, адептик, эстетикалык ж.б. дөөлөттөргө ширелүүсү кажет. Анан ал милдеттүү түрдө өзү жаратылган маданияттын белгилери жана белгилик тутумдары аркылуу берилиши шарт. Ар бир көркөм дөөлөт сөзсүз кайсы бир өзүнчөлүктүү маданиятка таандык.

Биздин оюбузча, «көркөм дөөлөт» деп көркөм өнөрдүн, анын ичинде көркөм адабияттын, мезгил сыноосунан татыктуу өтө алган, түбөлүк болбосо да, салыштырмалуу узак жашоо кечире алган чыгармаларын атоо илимде кабыл алынып калган. Анан калса, адабий чыгармалардын көркөм дөөлөттүк табиятын аныктоо – татаал жана оор жумуш. Ал реципиенттердин, биздин учурда окурмандардын табитинин өзгөрмөлүүлүгүнөн улам да оорлошуп кетет. Бирок баары бир баалуулуктук, дөөлөттүк негизде адабият таануучулук

изилдөө жүргүзүүгө аракет жасоо жана аны ишке ашыруу зарыл. Кыргыз адабият таануусунда дал мына ушундай изилдөөлөр азырынча жок болуп турат. Бул кеңемтени толтуруу биздин милдетибизге кирет.

3-параграфта негизги адабият таануучулук түшүнүктөрдүн аксиологиялык мааниси ачылды. Классикалык эстетикага жана азыркы көркөм өнөр теоретиктеринин аксиологиялык багыттагы эмгектерине таянып, биз көркөм чыгармачылыктын үч эң маанилүү жана табигый өз ара байланышкан аспектилерин бөлүп көрсөтөбүз: эстетикалык, таанымдык жана дүйнөгө байкоо жүргүзүүчүлүк (тагыраагы – автордук субъективдүүлүк аспекти). Эстетикалык аспектиден алып карасак, көркөм өнөр эстетикалык дөөлөттөрдү түзүү катары чыгат. В. Е. Хализевдин ою боюнча «Көркөм өнөр – бул баарыдан мурда эстетикалык кубулуш. Анын аймагы – адамдын чыгармачыл күч-аракетинен жаратылган, эстетикалык кабыл алууга арналган чыгармалар» [Хализев, В. Е. Теория литературы: учебник. – М.: Высшая школа, 2009, с. 16]. Ошентип, эстетикалык дөөлөттөр (көркөм чыгармалар) түзүлгөн соң, демек, алар аксиологиялык ыңгайда каралып-талданууга тийиш. Бул учурда маанилүү адабият таануучулук түшүнүктөр, мисалы, **автор, чыгарма, персонаж, окурман, идеал, катарсис, эстетикалык жана көркөмдүк, бийиктик жана пастык, трагедиялуулук жана комедиялуулук, сулуулук жана сергтик** өңдүү категориялар, сөзсүз, баалоочулук касиетке ээ болушкандыктан, аксиологиялык мааниси артылып чыга келишет.

Ошентип, адабият таануунун өзүндө, анын терминологиялык арсеналында көркөм жаралгаларды аксиологиялык изилдөөнүн негиздери салынган. Ошондуктан кыргыз же ар кандай башка адабият таанууда аксиологиялык мазмундагы изилдөөлөрдүн пайда болуусу мыйзам ченемдүү жана эбак бышып жетилген процесс болуп саналат. Изилдөөчү О. Ибраимов кыргыз адабият таануусу мезгил талаптарынан өтө артта калганын, ал күмөнсүз түрдө жаңыланууга муктаж экенин, көптөгөн катып калган аныктамалар менен жоболор кайра каралышы зарылдыгын белгилейт [Ибраимов, О. История кыргызской литературы XX века: в 2-х т. – Б.: Бийиктик, 2013. – Т.2., с. 315].

4-параграфта көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо проблемалары, көркөм дөөлөттүн чен-өлчөмдөрү талданылды. **Көркөм дөөлөт** – бул конкреттүү адамдын, социалдык тайпанын, коомдун руханий турмушундагы түрдүү ыңгайда турмушка ашырылуучу (сөздө, музыкада, айкелде, сүрөттө ж.б.) жана ошол маданияттын белгилери менен белгилик тутумдарында берилүүчү бир нерсенин өзгөчө объективдүү оң маанилүүлүгү. Бирок көркөм дөөлөттү аныктоо өтө көйгөйлүү. Адабият теориясында көркөм туундуларды мезгил сынынан өтүүсүнө жана көркөм-эстетикалык табиятына карап үч деңгээлге ажыратышат. Алар төмөнкүлөр: 1) классика; 2) беллетристика; 3) массалык адабият. Окумуштуулардын пикиринде **шедеврлер же чыныгы көркөм дөөлөттөр – бул классиканын үлгүлөрү**. Жалпысынан көркөм дөөлөттү аныктоо, ага эстетикалык мамиле кылуу көркөм-адабий туундуну көркөм кабыл алуу проблемасы менен байланышкан. Изилдөөчүлөр реалисттик

көркөм өнөр окурманга же реципиентке ачык жана ага дүйнөгө карата дөөлөттүк мамилени жеткирүүгө умтулат деп эсептешет.

Көркөм дөөлөттү аныктоо ар кыл чен-өлчөмдөргө таянуу менен жүргүзүлөт. Жалпылай келип, көркөм дөөлөттү баалоонун, анын сапаттык мүнөздөмөлөрүн аныктоонун **төмөнкү чен-өлчөмдөрүн** сунуштоого болот: көркөм чыгармадагы элестүүлүк; көркөм чыгарманын идеялуулугу; көркөм чыгарманын формасы менен мазмунунун гармониялуулугу; көркөм чыгарманын эстетикалуулугу; автордун таланттуулугу; автордун жаңычылдыгы; тилдик чен-өлчөм же көркөм чыгарманын тилинин жугумдуулугу; стилдик чен-өлчөм же көркөм чыгарманын стили; көркөм чыгарманын тарыхыйлуулугу.

Бул чен-өлчөмдөр биригип келип адабий чыгарманын көркөмдүк баалуулугун баалоодо жардамдаша алышат. Ушул чен-өлчөмдөргө таянып, биз ХХ кылымдагы кыргыз профессионал адабиятынын көркөм дөөлөттөрүн кыйла негиздүү аныктай алабыз. Эң негизгиси **Акыйкаттык, Сулуулук жана Жакшылык** дөөлөттөрүн камтыган искусство чыгармалары рухий дөөлөттүк мазмунун жоготпой сакталышаары реалдуу тарыхый-адабий кубулуш деп айтууга болот.

5-параграфта кыргыз элинин аксиологиялык таанымы, кыргыз жазуучуларынын көркөм дөөлөттөргө карата көз караштары талданды. Кыргыз эли өзүнө гана тийиштүү дөөлөттөр тутумуна ээ, ал нечен кылымдар ичиндеги турмуштук тажрыйбадан жаралган. Ал баалуулуктардын арасында **Акыйкаттык, Жакшылык, Сулуулук** сөзсүз бар, керек болсо алар кашкая бөлүнүп турушат. Муну элдик оозеки чыгармачылыктын, акындар поэзиясынын үлгүлөрүнөн таасын байкай алабыз. Азыркы таптагы кыргыз философтору, алсак, М. Абдылдаев, Ш. Б. Акмолдоева, Г. Аматова, Т. Аскарров, М. Жумагулов, Ы. М. Мукасов ж.б. элибиздин аксиологиялык дүйнө таанымы эбакта эле табият койнунда эркин жашоо шарттарынан улам калыптанганын бир ооздон айтышат. Ырасында да, **Акыйкаттык, Жакшылык, Сулуулук** ж.б. өңдүү жалпы адамзаттык дөөлөттөрдүн булагы, башаты, жаратуучусу эл эмеспи, дал ушул эл гана улут маданиятын, улуттук дөөлөттөрдү түзүп, сактап, өзүнөн кийинкилерге өткөрүп берүү милдетин нечен кылымдар бою эч буруу-терүүсүз аткарып келген.

Ошентип, элибиздин дүйнө таанымы илгертеден баалоочулук мүнөздө болгону, элибиз эзелтен бери эле ар бир затка, кубулушка, көрүнүшкө карата өзүнүн аксиологиялык мамилесин билдирип келгени бизге айкын болот. Мына ушул күчтүү башат – кыргыз элинин аксиологиялык таанымы кийин ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынан орун-очок алат. Бул табигый мыйзам ченемдүүлүк болчу. Натыйжада кыргыздын профессионал жазма адабияты бир кылымга жетпеген убакыттын ичинде нечендеген көркөм дөөлөттөрдү жаратууга жетишти. Алар өз боюнда кашкайган этикалык, эстетикалык, таанымдык баалуулуктарды көтөрүп турушту.

Улутубузга таандык байыркы жана азыркы материалдык-руханий маданияттын бай мурасы сөздүн тике маанисинде өлбөс-өчпөс көркөм

дөөлөттөр болуп саналат. Бул жаатта кыргыз жазуучуларынын баалуулуктук өңүттөгү ойлору да терең кызыгуу жаратат. Биз алардын ичинен символдуу түрдө А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун жана Ч. Айтматовдун адабий-теориялык пикирлерине токтолдук. Алардын айткан ой-пикирлеринен биз чыныгы көркөмдүктү, же көркөм дөөлөттү жаратуу үчүн талыкпай, тажабай эмгектенүү керектигин баамдадык. Ырасында да ошондой. Эч убакта чыныгы көркөмдүк, же сонундук, асылдык оңой-олтоң жарала калбайт. Көркөм дөөлөттү жаратуунун түмөн түйшүгү, машакаты бар.

Ошентип, А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун жана Ч. Айтматовдун көркөм дөөлөт маселесине карата айткан ойлору абдан кызыктуу жана терең теориялык мазмундуу. Алардагы дароо баамга урунган жагдай – кыргыздын бул үч залкарынын чыгармачылыкта **Акыйкаттыкка, Жакшылыкка жана Сулуулукка** өзгөчө орун берүүлөрү болуп саналат. Биз астыда ХХ кылымдагы кыргыз адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү талдоо, алардын нукура баалуулуктук сапатка ээ үлгүлөрүн иргөө жумушун ишке ашырабыз. Ошондо бул сүрөткерлердин пикирлери бизге олуттуу көмөк болот.

6-параграфта кыргыз адабиятчыларынын дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине карата пикирлери талдоого алынды. Кыргыз адабият таануусунда ХХ кылымдын 80-жж. тарта көркөмдүк-эстетикалык сапаты жогору адабий туундуларга карата **дөөлөт, нарк, кенч, байлык, баалуулук, мурас, дүйнө** деген сөздөр катарлаш колдонулуп келатат. Социалдык-гуманитардык илимдерде болсо көбүнчө баалуулук сөзү басымдуу урунулат. «Баалуулук» түшүнүгү учкан куштай учкул мезгилдин бардык кырларын кучагына алат, «баалуулук» келер чакта да, учур чакта да, өткөн чакта да орун алат жана жашоо кечирет.

Кыргыз адабиятчылары дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнө карата өз көз караштарын ар кыл эмгектерде учкай болсо да билдирип келатышат. Бул жааттагы К. Ибраимовдун, К. Асаналиевдин, Т. Аскараровдун, А. Садыковдун, С. Байгазиевдин, С. Карымшаковдун ой-пикирлери теориялык жактан өтө баалуу. Кыргыздын аталган окумуштуу-адабиятчыларынын дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине карата көз караштары ХХ кылымдагы кыргыз профессионал адабиятынын, анын ичинде прозасы менен поэзиясынын туундуларын адабият таануучулук мүнөздөгү илимий электен өткөрүп, аларга дөөлөттүк негизде баа берүүгө, алардын дөөлөттүк мазмун-маңызын ачууга аз болсо да жардам кылат деп ишенебиз.

I бап боюнча кыскача корутунду

Адабият таануучулук аксиологияга байланыштуу маанилүү проблемаларды, анын теориялык-методологиялык өбөлгөлөрүн изилдөөнүн соңунда төмөнкүдөй тыянактарга келүүгө болот:

1. Аксиология ХХ кылымдын башында өзүнчө илимий тармак катары түптөлүп, философиянын тарыхында жана тутумунда өзүнүн татыктуу ордун

тапты. Азыркы учурда анын категориялары социалдык-гуманитардык илимдерде, анын ичинде адабият таанууда да колдонууга кирди. Демек, кыргыз адабият таануусунда да аксиологиялык аспекттеги изилдөөлөрдү жүргүзүү абзел.

2. Аксиологиянын негизинде жаткан дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрү адабият таануу, культурология, социология, психология, философия, эстетика, этика өндүү илимий тармактарда да кеңири колдонулат. Адабият таанууга келсек, көркөм-адабий чыгармаларда дайыма өз доорунун дөөлөттөрү чагылтылат, калемгерлер көкүрөгүн уялаган руханий-адептик дөөлөттөрдү өз чыгармалары аркылуу окурманга жеткиришет. Мына ушул процесстин майнаптуу ишке ашуусунун натыйжасында көркөм чыгарма көркөм дөөлөттүк касиетке ээ болот. Бул да өзүнчө адабият таануучулук-аксиологиялык интеграциялуу изилдөө предметин түзө алат.

3. Аксиологияны адабият таануу менен интеграциялоого шарт түзө турган олуттуу жагдай – түйүндүү адабият таануучулук түшүнүктөрдүн – автор, окурман, чыгарма, персонаж, түбөлүк темалар, идеал, катарсис ж.б. – терең дөөлөттүк мазмунга ээ экени болуп саналат. Демек, адабият таануунун өзүндө чоң аксиологиялык дарамет бар. Көрсөтүлгөн аспект теориялык-методологиялык өнүгтө тереңдетип изилдөөгө муктаж.

4. Культурологияда, адабият таанууда көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо жаатында ар түрдүү көз караштар жашайт. Ар башка окумуштуулар тарабынан көркөм дөөлөттүн ар түрдүү чен-өлчөмдөрү сунушталат. Аларда жалпылыктар менен катар айырмачылыктар да кездешет. Бул көркөм дөөлөттү баалоо, аныктоо ишмердүүлүгү татаал экенин көрсөтөт. Аталган тема да өзүнчө теориялык изилдөө түрүндө иштеп чыгууга арзыйт.

5. Кыргыз эли эзелтеден жашоо-турмуш көрүнүштөрүнө, материалдык жана руханий маданиятка карата аксиологиялык мамилесин көрсөтүп келген. Буга элдик оозеки чыгармачылыктын, акындар чыгармачылыгынын үлгүлөрү айкын далил болот. Алардан биз **Акыйкаттык, Жакшылык, Сулуулук** туурасындагы нукура элдик түшүнүктөрдү арбын учуратабыз. Мунун өзү элдик оозеки чыгармачылыкты, акындар поэзиясын аксиологиялык аспектте изилдөө зарылдыгы бардыгын айкындайт.

6. Биз кыргыз акын-жазуучуларынын көркөм чыгармачылыкка карата көз караштары терең аксиологиялык мазмунга ээ экенин А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун жана Ч. Айтматовдун адабий-теориялык ойлорун талдоо аркылуу далилдөөгө аракеттендик. Албетте, маанилүү көркөмдүк-эстетикалык маселелерге карата өз пикирин билдирген акын-жазуучуларыбыз арбын. Аталган жазуучулардын ойлорун биз өз концепциябызды бекемдөө үчүн мисал катары гана колдондук. Келечекте кыргыз калемгерлеринин адабий-теориялык ойлорунун аксиологиялык аспекттерин изилдөө үчүн негиздер бар.

7. Кыргыз адабиятчылары да өз эмгектеринде дөөлөттүк мазмундагы көп түрдүү ойлорун билдирип келишет. Бирок ал ойлор түрдүү проблемаларга арналган эмгектерде чачкын берилип, комплекстүүлүктөн, системалуулуктан ажырап турат. Муну биз К. Ибраимовдун, К. Асаналиевдин, Т. Аскарровдун, А.

Садыковдун, С. Байгазиевдин, С. Карымшаковдун дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине багышталган ойлорун талдоо аркылуу көрсөттүк. Албетте, башка адабиятчылардын эмгектерине да кайрылсак болмок, бирок биз мүнөздүү мисалдар катары жогорку окумуштуулардын пикирлерин алууну туура таптык. Кыргыз адабиятчыларынын аталган проблемаларга байланыштуу пикирлерин өзүнчө системалуу изилдөө зарыл, бул адабият таануу үчүн абдан кызыктуу натыйжаларды берет деп ойлойбуз.

“XX кылымдагы кыргыз адабиятын аксиологиялык өңүттө изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиясы” деп аталган экинчи бап изилдөөнүн объектисин жана предметин, материалдарын, колдонулган усулдарын, методологиясын сыпаттоого арналды. КР ЖАК кабыл алган “Диссертацияны жана авторефератты тариздөө боюнча нускамада” илимий изилдөөнүн 2-бабында анын материалын жана усулдарын сыпаттоо сунушталат. Негизги материал катары изилдөөнүн объектисин жана предметин карап чыгуу зарылдыгы белгиленет.

Биз нускамада коюлган ушул талапты сактоо менен өз изилдөөбүздүн 2-бабында төмөнкү маселелерди карап чыгууну туура деп эсептедик:

а) XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын изилденишине сереп жасоо жана ал аксиологиялык изилдөөнүн объектиси менен предмети катары кызмат кыла алаарын негиздөө; б) XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын тарыхый-адабий маңызын аныктоо; в) XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын көркөм-эстетикалык мазмунун чечмелөө; г) XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө аксиологиялык методологияны колдонуу зарылдыгын түшүндүрүү; д) XX кылымдагы кыргыз адабиятын аксиологиялык изилдөөдө колдонулган усулдарды сыпаттоо; е) XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөө үчүн анкета алуу, эксперименттик изилдөө жүргүзүү ыкмаларын иштеп чыгып, колдонууга сунуштоо.

Бул бап алты параграфтан турат: **1-§. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын изилдениши жана ал аксиологиялык изилдөөнүн объектиси менен предмети катары; 2-§. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын тарыхый-адабий маңызы; 3-§. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын көркөм-эстетикалык мазмуну; 4-§. XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө аксиологиялык методологияны колдонуу; 5-§. XX кылымдагы кыргыз адабиятын аксиологиялык изилдөөдө колдонулган усулдар; 6-§. XX кылымдагы кыргыз адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аныктоо үчүн анкетаны жана эксперименттик изилдөөнү колдонуу.**

1-параграфта XX кылымдагы кыргыз адабиятынын изилдениши каралып, ал аксиологиялык изилдөөнүн объектиси жана предмети боло алары негизделди. XX кылым ичинде кыргыз профессионал жазма адабияты түптөлдү жана өнүктү. Бул өнүгүү ушунчалык ыкчам жүрдү, анын натыйжасында кыргыз адабияты дүйнөлүк адабияттын курамынан татыктуу орун ээлей алды. XX кылымдын 20-жж., б.а. кыргыз адабиятынын жаралуу мезгилинде бардыгы 8

проза китеби, 4 поэзия китеби, 30-жж. 32 проза китеби, 70 поэзия китеби, 40-жж. 32 проза китеби, 80 поэзия китеби жарык көргөн, бул көрсөткүч 50-жж. 94тү жана 154тү, 60-жж. 229ду жана 302ни, 70-жж. 306ны жана 361ди, 80-жж. 337ни жана 387ни, 90-жж. 219ду жана 297ни түзгөн [**Кыргыз Республикасынын жазуучулары**: Маалымдама. 1-том. – Б.: Дэми, 2004; 2-том. – Б.: Бийиктик, 2011.]. Жалпылай келгенде, 20-жж. – 12, 30-жж. – 102, 40-жж. – 112, 50-жж. – 248, 60-жж. – 531, 70-жж. – 667, 80-жж. – 724, 90-жж. – 516 кыргыз тилиндеги проза жана поэзия китептери басылып чыккан.

Кыргыз адабият таануусунда ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятына арналган илимий изилдөөлөр арбын. Алсак, проза менен поэзиянын түрдүү маселелери боюнча төмөнкү окумуштуулар түрдүү жылдарда докторлук диссертацияларды коргошкон: К. Рысалиев (1965); А. Садыков (1972); Ч. Т. Жолдошева (1982); К. Артыкбаев (1983); К. Асаналиев (1989); С. Жигитов (1990); А. А. Акматалиев (1990); А. Эркебаев (1991); О. Ибраимов (1992); В. И. Шаповалов (1993); И. Д. Лайлиева (1995); М. Сулайманов (1995); Г. А. Айтпаева (1996); Ж. К. Бакашова (1998); Л. Үкүбаева (2001); А. И. Мусаев (2002); С. Искендерова (2007); Г. М. Мурзахмедова (2010); Ү. Б. Култаева (2011); А. А. Эгембердиева (2012); М. Жумаев (2014); А. К. Кадырманбетова (2014), Д. Ж. Асакеева (2015).

Өткөн кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын ар кыл проблемаларын иликтеген кандидаттык диссертациялар да сан жагынан өтө мол. Арийне, эгер каралып жаткан фактылык материал арбын болсо, изилдөөлөр да көп түрдүү жана ар тараптуу болот. Жана ырас эле советтик мезгилде кыргыз адабият таануу илими кыргыз профессионал жазма адабияты менен чогуу алга карай адымдап өнүккөн. Биздин эсептөөлөр боюнча ХХ кылымдын 50-жж. тартып, ХХI кылымдын алгачкы он жылдыктары ичинде жалаң кыргыз прозасы менен поэзиясынын проблемалары боюнча болжол менен эки жүздөн ашуун докторлук, кандидаттык диссертациялар корголгон. Изилдөөлөрдүн натыйжалары сөзсүз монография түрүндө жарыяланган. Карасак, окумуштууларыбыз ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын эң ар кыл маселелерин иликтөөгө алышыптыр. Анда кыргыз адабиятынын жаралуусу, түрдүү жанрларынын өнүгүүсү, жалпылаштырылган тарыхы, кыргыз ыр түзүлүшү, улуттук жана интернационалдуулук проблемалары, котормо маселелери, фольклор жана башка элдердин адабияттары менен байланышы, дүйнөлүк адабияттын таасири, адабияттагы бутпарастык жана мусулманчылык мотивдер, конкреттүү калемгерлердин чыгармачыл дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрү, салттуулук менен жаңычылдык, көркөм-адабий процесс жана идеология сыяктуу өтө маанилүү жагдайлар иликтенген. Арийне, аталган изилдөөлөрдө кыргыз профессионал жазма адабиятынын үлгүлөрүнүн адеп-ахлактык, философиялык, көркөмдүк-эстетикалык маани-маңызы, наркы-куну туурасында да белгилүү даражада сөз жүргөн. Бирок ал сөз максаттуу түрдө ХХ кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын туундуларынын көркөм дөөлөттүк касиет-сапаттарын аныктоого багытталган эмес.

Биздин кыргыз адабияты боюнча адабият таануучулук изилдөөбүздүн **негизги объектиси** – ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты, анын ичинде кыргыз поэзиясы менен прозасы болуп саналат. Көрүнүп тургандай, биз тандаган илимий изилдөө объектиси өтө кеңири. Объектин чоңдугуна жараша аны изилдөө да кыйла татаалдыктарга ээ. Эң башкы кыйынчылык – ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын аябагандай түшүмдүүлүгүндө, же анда жаратылган көркөм-адабий туундулардын өтө арбындыгында жатат. Биздин изилдөө объектибизге кирүүчү адабий факты-материалдын өлчөөсүз көптүгү ага карата илимий мамиле жасоонун майнаптуу жолун табууну талап этет. Биз дал ушундай жол ХХ кылымдагы кыргыз адабий процессине **дөөлөттүк, же аксиологиялык изилдөө жасоо** деп таптык. Ал эми биздин илимий изилдөөнүн **предмети** – ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятында, анын ичинде прозасы менен поэзиясында жаратылган **көркөм дөөлөттөр**. Изилдөөнүн предмети да татаал иш-чаралар комплексин жүргүзүүнү талап кылып турат. ХХ кылым ичи кыргыз профессионал жазма адабиятында түзүлгөн поэтикалык жана прозалык туундулар саны жагынан абдан эле арбын. Алардын ичинен нукура көркөм дөөлөттүк табиятка эгедер көркөм-адабий туундуларды ылгап алуу, тиешелүү баасын берүү чынында да өтө оор жумуш. Ошол себептен биз ХХ кылымда түптөлгөн жана өнүккөн көркөм адабиятты иликтөөгө колдонмолуу баалуулуктук мамилени иштеп чыгууну жана тарыхый-адабий кубулуштарды аксиологиянын жарыгында кароону чечтик.

2-параграфта ХХ кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын тарыхый-адабий маңызы ачылды. Көркөм чыгармачылыктын туундулары ар дайым алар жаратылган доор менен карым-катнашта каралышы абзел. Бул адабият таануучулук изилдөөлөргө коюлуучу негизги талаптардан. Башкача айтканда, «адабияттын генезиси жана кызмат өтөөсү жөнүндө биз билген нерсе ага тарыхый мамиле зарылдыгын күбөлөндүрөт» [Чернец, Л. В., и др. Введение в литературоведение. – М.: Академия, 2011, с. 632]. Анын үстүнө «көркөм предмет өзүнө тарыхый-адабий мамилени талап этет. Адабиятчы көркөм жана документалдуу булактарды изилдөөдө фактографиялык материалдарды объективдүү окуп-таанышууга милдеттүү. Мында тарыхый башталма адабий ойдон чыгарууга үстөмдүк кылбоого тийиш» [Михайличенко, Б. С. Проблемы литературоведения: теория литературы. – Самарканд: СамГУ, 2009, с. 13].

ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты, анын ичинде прозасы менен поэзиясы агитациялык-пропагандалык мүнөздө түптөлгөн, ал коомдун керектөөсү үчүн кызмат өтөгөн, бул тарыхый-маданий шарттарга жараша болгон. Анткен менен улуттук маданиятта жетишилген эң башкы натыйжа – кыргыз профессионал адабиятынын жаралуусу жана өнүгүү жолуна түшүүсү эле. Биз мына ушуну эстен чыгарбоого тийишпиз. Улуттук маданиятыбыздын тарыхында кыргыз профессионал жазма адабиятынын жаралуусунун өзү чоң ийгилик болгон. Албетте, жаңы түптөлгөн адабият коомдук буюртма менен иштегени, үгүтчүл маанайда болгону мыйзам

ченемдүү көрүнүш эле. Анан да XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын бүткүл өнүгүүсү тарыхый-маданий кырдаалдарга жараша жүргөн. XX кылымдагы Кыргызстандагы көркөм процесс толугу менен терең тарыхый-адабий маңызга ээ болгон. Анткен менен ошол учурдагы улуттук адабиятыбызда бийик деңгээлдеги көркөм дөөлөттүк туундулар жаратылган. Муну эч кандай тана жана чана албайбыз.

Жаралуу мезгилинен тартып эле кыргыз профессионал жазма адабиятында, өзгөчө поэзияда баалуулуктук башталмалар орун ала баштаган. Бардык эле көркөм жаралгалар үгүтчүл мүнөздө боло берген эмес. Айрымдарында табият кубулуштары, турмуштук баалуулуктар да сыпатталган. Алгачкы акындарыбыздын ырларынан жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү да, түбөлүктүү темаларды да кездештире алабыз. Ал кездеги прозада деле акыбал жогоркудай болгон. Күнүмдүк саясий муктаждыктарга багышталган чыгармалар менен катар чанда болсо да түбөлүктүү адеп-ахлактык дөөлөттөрдү камтыган туундулар дагы пайда болуп турган. Бирок XX кылым ичинде кыргыз профессионал жазма адабиятында, прозасы менен поэзиясында жаратылгандын баары эле көркөм дөөлөт боло албайт. Алардын көбү адабият тарыхынын күнүмдүк фактылары гана. Изилдөөчүлөрдүн милдети – XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятындагы чыныгы көркөм дөөлөттөрдү аныктоодо, алардын дөөлөттүк касиет-сапаттарын туура баалоодо жана аларды элге жайылтууда жатат.

Өнүгүү жолунун оош-кыйыштуулугуна карабай, анда алешемдиктер менен аша чабуулар арбын болгонуна карабай XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын маанилүү тарыхый-адабий жыйынтыгы ушул болду – ал сапаттык жактан, көркөмдүк жактан бийик секирик жасай алды. Биз азыр ондогон-жүздөгөн мыкты акын-жазуучулардын ысымдарын атай алабыз. Бирок символдуу түрдө эки гана ысымды эскерсек жетиштүү болот. Алардын **бири – кара сөздүн зергери Чыңгыз Айтматов, экинчиси – чыгаан акын Алыкул Осмонов**. Бул эки залкардын көркөм жаралгалары келечекте дагы окурман журтунун жүрөгүнөн татыктуу орун табарынан шек санабай эле койсок болот.

3-параграфта XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын көркөм-эстетикалык мазмуну талданылды. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясы көркөмдүк-эстетикалык куну жогору бир катар адабий туундуларды берди. Азыр алар дүйнөлүк адабияттын казынасына татыктуу салым болуп калды.

Көркөмдүк – бул көркөм өнөр чыгармаларынын эң башкы сапаты. Албетте, кандай гана көркөм өнөр туундусу болбосун ал көркөмдүү болууга, көркөмдүккө ээ болууга тийиш. Көркөмдүккө төмөнкүчө аныктама берилет: «Көркөмдүк чыгармачыл эмгектин жемиштеринин көркөм өнөрдүн аймагына таандыктыгын аныктоочу сапаттардын татаал айкашуусу» [**Литературный энциклопедический словарь**. – М.: Советская энциклопедия, 1987, с. 489]. Ал эми «**эстетикалык**» сөзүнүн баштапкы (байыркы гректик) мааниси – сезимдик (көрүү жана угуу менен) кабыл алынуучу. Акыркы кылымдар аралыгында бул сөз адамдын реалдуулукту эмоциялык-баалоочу өздөштүрүүсүнүн өзгөчө түрүн

белгилеп калды. Эстетикалык ишмердүүлүк – бул баарынан мурда кандайдыр бир аякталган жана бүтүндүктүү катары түшүнүлүүчү жеке предметтерге байкоо жүргүзүү. Так ушул кабыл алынып жаткандын бүтүндүгү аны эстетикалык түшүнүүнүн башкы булагын түзөт.

Коомдук өнүгүүнүн жүрүшүндө көркөмдүк-эстетикалык мазмундун алмашуусу болуп өтөт. Мисалы, азыркы учурда калың окурмандар журту чыныгы көркөм дөөлөттөрдү ажырата тааный албай калышты. Азыр көркөм чыгармачылык майданына акча табуу үчүн жазылган жеңил-желпи чыгармалар арбын сунушталып жатат. Алардын сапаттык деңгээлин караган, баалаган эч бир уюм жок. Мурда, СССРдин убагында түрдүү деңгээлдердеги көркөм кеңештер иштеп, алар көркөм өнөр чыгармаларына тийиштүү баа берип турушчу. Албетте, кээде мында шартка жараша шык-дээрлүү адамдардын чыгармачыл туундулары сынга илинип, бир далай убак сандыкка жабылып калчу, мисалы, Т. Сыдыкбековдун «Көк асабасы», Т. Касымбековдун «Сынган кылычы», К. Жусубалиевдин «Муздак дубалдары» ж.б., бирок окурманга тартууланган чыгармалар көпчүлүк учурда сөзсүз бийик маданий жана көркөмдүк дөөлөттөргө ээ болушчу.

Анткен менен XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясында көркөмдүк-эстетикалык деңгээли жогору чыгармалар кыйла эле арбын. Бирок көркөмдүк-эстетикалык жаңылануу алып келген чыгармалар мезгил-шартка жараша убагында туура баа албаганын, алардын реалдуу бааланышы үчүн убакыт талап кылынганын эскертебиз. Мисалы, М. Элебаевдин «Узак жол» романы, Ч. Айтматовдун «Жамийла» повести, У. Абдукаимовдун «Майдан» романы, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы, Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы, К. Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» романы, А. Осмоновдун поэзиясы, С. Эралиевдин чыгармачылыгы дал ушундай метаморфозаны баштан кечиришкен.

Көрүнүп тургандай, мезгилдин өтүшү менен көркөм чыгармаларды кабылдоо, аларды баалоо жаатында өзгөрүүлөр жүрөт. Окурмандардын көп мууну классикалык деп эсептеп келген чыгармалар эстетикалык таасир көрсөтүүсүн токтоткон, алардын чыгармачыл дарамети азайган учурлар да болот. Мындай кубулуш дүйнөлүк адабияттын шедеврлеринин жашоосунан да байкалат. Бирок бул алар такыр эле жараксыз болуп калды дегендик эмес. Бир топ мезгилдерден соң алардын мааниси кайра артып чыга келиши да мүмкүн. Бул өзгөрүүлөр аздыр-көптүр алыскы өтмүшкө (антик дооруна, Кайра жаралуу дооруна, Агартуу дооруна, XIX кылымга, XX кылымга) гана тийиштүү эмес, мындай процесстер глобалдуу мүнөзгө ээ. Башкача айтканда, учурдагы адабиятка карата мамилелер да ар кыл болуусу мүмкүн. Келечек эски-жаңы көркөм адабий туундуларга карата кандай чечим чыгарарын эч ким так айта албайт.

4-параграфта XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө аксиологиялык методологияны колдонуунун негиздүүлүгү көрсөтүлдү. Бүгүнкү кыргыз адабият таануусунун астында **чыныгы көркөмдүк баалуулуктарга жана майнаптуу көркөмдүк ишмердүүлүккө** калыс баасын берүү милдети

турат. Бул ишти адабият таануучулук изилдөө жүргүзүүнүн усулдарын жана методологиясын жаңылоо менен айкалыштыра жүргүзүү зарыл.

Филология илиминин, анын ичинде адабияттаануунун өнүгүүсүнүн учурдагы абалы ар кыл усулдардын жуурулушуусу глобалдуу тенденциясы менен аныкталат. Бул жагдайды дүйнөлүк алкактарда илимий-гуманитардык ой жүгүртүүнүн өзгөчө зор өзгөрүүсү шарттады.

Мындай процесстер филологиянын, анын ичинде адабият таануунун астына жаңы изилдөөчүлүк милдеттердин бүтүндөй бир катарын койду. Алардын эң актуалдуусу азыркы адабият таанууда жашап турган методологияны өзгөртүү, адабият таануучулук изилдөөлөрдүн жаңы методологиясын иштеп чыгуу жана ишке киргизүү болуп саналат. Жаңы методология көркөм тексттерди эмпирикалык фактылар катары кароого ыңгайлаштырылган, көркөм чыгармалардын дөөлөттүк сапаттарын ачууга багытталган болууга тийиш. Башкача айтканда, адабият таануучулук изилдөөлөрдө көркөм-адабий жаралгаларга карата аксиологиялык мамилеге өтүү керек.

Бирок кыргыз филология илиминде, анын ичинде адабият таануу салаасында, азырынча баары мурдагы бойдон эле калууда. Биздин пикирибизде, изилдөөнүн аксиологиялык методологиясын – азыркы кыргыз адабият таануусунун ушул келечектүү тармагын – өнүктүрүү үчүн тиешелүү илимий аппарат, шаймандар иштелип чыга элек. Кийинки жылдардагы бардык изилдөөлөрдө жаңычыл методологиянын элементтери кездешпейт. Керек болсо айрымдарында КР ЖАКнын диссертациялык изилдөөлөрдүн түзүмү менен мазмунуна коюлуучу талаптары көңүлгө алынбайт. Ал эми филология илиминин заманбап өнүгүүсү изилдөөчүлөрдөн изилдөөнүн теориялык жана эмпирикалык усулдарын айкалыштыра колдонууну талап этет. Кыргыз изилдөөчүлөрүнүн диссертацияларында мурдагыдай эле теориялык усулдар басымдуу колдонулуп жатат: талдоо (анализ), жууруу (синтез), салыштыруу, абстракция, конкретизация, жалпылоо, формализация ж.б., ал эми эмпирикалык усулдар – байкоо жүргүзүү, өлчөө, анкеталар (оозеки жана жазуу жүзүндө), эксперттик баалоо, тестирилөө, эксперимент жана башка көптөрү талап кылынбаган бойдон эле калууда.

Окумуштуу В. М. Пивоевдин пикиринде, бүгүн гуманитардык илимдерде аксиологиялык методологиялык мамиле колдонулат да, ал адам турмушундагы дөөлөттүк негиздерди айкындоого багытталган [**Пивоев, В. М.** Философия и методология науки. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2013, с. 234]. Изилдөөнүн аксиологиялык усулунда дүйнөнүн дөөлөттүк сүрөтү; дөөлөттүк дараметтер, мамилелер жана түзүмдөр; баалоо процесси жана анын мүнөзү, баанын негизи, анын мүнөзү, көрүү чекити; дөөлөттөр шкаласы, дөөлөттөрдүн салыштырмалуулугу жана өлчөнүүсү; дөөлөттөрдүн темпоралдуулугу; дөөлөттөрдүн онтологиясы жана баалары; аксиология иликтенет [**Пивоев, В. М.** Философия и методология науки. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2013, с. 235]. Мындан көрүнүп тургандай, гуманитардык илимдердеги аксиологиялык методологиянын ареалы жетишерлик кеңири жана изилдөөчүлөрдүн олуттуу

мамилесин талап кылат. Анан адабият таанууда дагы дүйнөнүн дөөлөттүк сүрөтүн ачуу, конкреттүү адам коомунун же жеке адамдын дөөлөттүк дараметтерин, мамилелерин жана түзүмдөрүн иликтөө, көркөм чыгарманын автору менен кейипкерлеринин тутунган дөөлөттөрүн, дөөлөттүк көз караштарын аныктоо маанилүү болуп саналат.

Б. И. Ярхо төмөнкүдөй тыянакка келет: «Дүйнө жөнүндө бардык илимдер үчүн, жеке алганда, турмуш жөнүндө бардык илимдер үчүн (зоология үчүн, адабият таануу үчүн да) усул бирдиктүү болууга тийиш: бул – көрсөтүү жана эксперимент менен колдоого алынган салыштырма-статистикалык усул» [Ярхо, Б. И. Методология точного литературоведения: Избранные труды по теории литературы. – М.: Языки славянских культур, 2006, с. 64]. Окумуштуунун пикирине ылайык, адабият таанууда сезимдик көрсөтүү, салыштыруу, статистика, эксперимент өндүү усулдар толук колдонула алат. Кабыл алуунун үстүнөн жана чыгармачылыктын үстүнөн эксперимент, статистика жүргүзүүгө болот. Ал эми азыркы кыргыз адабият таануусунда так ушул нерсе – изилдөөнүн эмпирикалык усулдарын колдонуу жетишсиз болуп турат.

Б. И. Ярхо тарабынан иштелип чыккан методологияга, жана азыркы орус филология илиминде күрдөөлдүү колдонулуп жаткан аксиологиялык адабият таануунун жетишкендиктерине таянып, биз азыркы кыргыз адабият таануусунун методологиясын өзгөртүүнү, аны жаңыча нукка салууну жүзөгө ашыра алабыз. Ушул эң татаал иште кыргыз жазуучуларынын, мисалы, А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун жана Ч. Айтматовдун дөөлөттүк дүйнөкөрүмү, дөөлөттүк ой жоруулары да олуттуу көмөк боло алат. Анан адабият таануунун жаңы методологиясына таянып, ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятын изилдөөлөрдүн чек араларын болуп көрбөгөндөй кеңейте алабыз. Жаңыланган методологиянын негизинде жасалган илимий тыянактар кыргыз адабият таануусунун арсеналын олуттуу байытат деген ишеничтебиз.

5-параграфта ХХ кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө колдонулган усулдар сыпатталды. Биздин диссертациябызда адабияттарды, документтерди жана ишмердүүлүктүн натыйжаларын иликтөө, карама-каршылыктарды айкындоо, проблеманы коюу, божомолдорду (гипотезаларды) куруу, далилдөө, анализ, синтез, салыштыруу, абстракция, конкретизация, жалпылоо, байкоо жүргүзүү, анкета алуу, эксперименттик изилдөө теориялык жана эмпирикалык усулдары ылайыгына жараша айкалыштыра пайдаланылды.

6-параграфта ХХ кылымдагы кыргыз адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аныктоо үчүн анкетаны жана эксперименттик изилдөөнү колдонуу маселеси каралды. ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аныктоо үчүн сегиз суроодон турган атайын анкета, кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятына дөөлөттүк мамилесин эксперименттик

изилдөө жүргүзүү үчүн бардыгы элүү үч категориядан турган жадыбал иштелип чыгып, алар практика жүзүндө колдонулду.

II бап боюнча кыскача корутунду

XX кылымдагы кыргыз адабиятын аксиологиялык өңүттө изилдөөнүн объектисин, предметин жана методологиясын, усулдарын сыпаттоонун соңунда төмөнкүдөй тыянактарга келүүгө болот:

1. XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты кыргыз адабият таануусунда жетишерлик кенен изилденген. Анын өнүгүү тарыхына, түрдүү проблемаларына арналган жүздөгөн илимий эмгектер жарык көргөн. XX кылымдагы кыргыз поэзиясы менен прозасынын ар түрдүү маселелерине арналган илимий изилдөөлөрдүн саны бүгүнкү күндө эки жүздөн ашкан. Бирок ушунчалык зор сандагы изилдөөлөрдүн ичинде кыргыз адабиятынын көркөм туундуларын таза аксиологиялык аспекттен талдоого алган учур азырынча боло элек. Андыктан аксиологиялык изилдөө учур талабы болуп саналат.

2. Биз изилдөөнүн объектиси катары XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятын, анын ичинде кыргыз поэзиясын жана прозасын алдык. Объект өтө кеңири, мисалы, биздин эсептөөлөрүбүз боюнча XX кылым ичинде бардыгы болуп 2 912 (эки миң тогуз жүз он эки) поэтикалык жана прозалык китептер басылып чыккан. XX кылымдын ичинде поэзия жана проза жанрларында эмгектенген кыргыз акын-жазуучуларынын саны 451 (төрт жүз элүү бир) адамга жеткен. Сандык көрсөткүчтөрдүн молдугу изилдөөнүн майнаптуу методологиясын колдонууну талап кылат.

3. Биздин изилдөөнүн предметин XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятында түзүлгөн көркөм дөөлөттөр түзөт. Предмет абдан татаал, анткени бүтүндөй бир доордун адабий мурастарынын көркөм дөөлөттүк касиет-сапаттарын талдоого алуу чоң оорчулуктарды жаратат. Биринчиден, фактылык материал абдан мол жана эң эле ар түрдүү. Экинчиден, фактылык материал түрдүү окумуштуулар тарабынан изилдөө объектисине алынып, ар кыл көркөм туундуларга карата ар башка баалар айтылган. Үчүнчүдөн, субъективдүү баалоо, табит маселеси бүтпөс талаш-тартышты туудурат. Биз ушундан улам салттуу сыпаттоочулук изилдөөнүн методологиясын таштап, теориялык, эмпирикалык усулдарды тыгыз айкалыштырган аксиологиялык изилдөө методологиясын колдонууну ылайык таптык.

4. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын тарыхый-адабий маңызы жөнүндө айтсак, тарыхтын узун ченеминен алганда салыштырмалуу кыска мөөнөттүн ичинде профессионалдуу проза жана поэзия түптөлгөн, ал өзгөчө адабий феномен катары таанылган. Ушул кылымдын татаал да, катаал да тарыхый окуялары кыргыз прозасы менен поэзиясынын өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизген, өз мөөрүн баскан. Бул жагдайды биз өткөн кылымдын ар бир он жылдыгындагы адабий процесстин өнүгүүсүн, анда жаратылган поэтикалык жана прозалык чыгармалардын маанилүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү менен далилдөөгө аракеттендик. Арийне биз келтирген фактылар мурда деле

адабиятчылар тарабынан каралган. Биздин өзгөчөлүгүбүз, чыгармалардын дөөлөттүк мазмунуна басым жасоодо болду. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын маанилүү үлгүлөрүнө карата биз аныктаган акценттер келечектеги аксиологиялык изилдөөлөрдүн негизин түзөт.

5. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын көркөм-эстетикалык мазмунуна келсек, биздин сереп кылым ичинде улуттук адабиятыбыздын туундуларынын көркөмдүк жана эстетикалык сапаты болуп көрбөгөндөй өскөнүн, акын-жазуучуларыбыздын чыгармачылык шык-жөндөмдөрү улам жогорулап отурганын көрсөттү. Арийне, көркөм дөөлөттүк касиетке ээ туундулардын чыныгы баасын алуусу оорчулуктар менен коштолгон, нукура көркөм дөөлөттөрдү дароо эле акыйкаттуу баалоо орун ала койбогон. Бирок XX кылымдагы кыргыз адабиятында таанымдык, эстетикалык, адептик баалуулуктарга ээ болгон көркөмдүк-эстетикалык туундулар арбын жаралган. Анткен менен коомдук турмушта кылымдын соңунда жүргөн тарыхый-маданий өзгөрүүлөр адабияттын көркөмдүк-эстетикалык өнүгүүсүн артка кетенчиктеткен. Биз бул жагдайды белгилебей коё албадык.

6. Биздин оюбузча, XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө аксиологиянын методологиясын колдонуу кыргыз адабият таануусунун жаңы, келечектүү барактарын ачат. Алсак, төмөнкү багыттар боюнча дөөлөттүк аспекттеги изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот: а) кыргыз авторлорунун **көркөмдүк аксиологиясы**; б) кыргыз авторлорунун жана алар түзгөн кейипкерлердин **дөөлөттүк багыт алуулары** менен **дөөлөттүк дүйнөлөрү**; в) кыргыз авторлорунун чыгармаларынын **дөөлөттүк түзүмү**; г) кыргыз авторлорунун чыгармаларынын **дөөлөттүк табияты**; д) XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын **көркөм дөөлөттөрү** ж.б.у.с. Биз келечектеги изилдөөлөрдө кыргыз авторлорунун карманган дөөлөттөрүнө, дөөлөттүк тутумдарына, көркөм-адабий туундулардын дөөлөттүк мазмунуна басымдуу көңүл бурууну сунуштайбыз.

7. Биз диссертацияда өзүбүз колдонгон усулдарды кеңири сыпаттап бердик. Алар ар кыл теориялык жана эмпирикалык усулдар болду. Мындан тышкары, биз жалпы сегиз суроодон түзүлгөн, филология багытында окуп жаткан студенттердин көркөм адабиятка дөөлөттүк мамилелерин, кыргыз акын-жазуучуларына карата аксиологиялык бааларын белгилүү бир деңгээлде ачууга, студенттик чөйрөдө XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятын баалоо ишмердүүлүгүн түптөөгө, студенттерди көркөм-адабий туундуларга карата баалоочулук мамиле кылууга үйрөтүүгө, көндүрүүгө арналган анкета иштеп чыктык. Ошондой эле бардыгы элүү үч категориядан турган, кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятына дөөлөттүк мамилесин эксперименттик изилдөө жүргүзүү үчүн жадыбал түздүк. Ал жадыбал кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин кабыл алуу мейкиндигинде адабият таануучулук категориялык аппараттын иштөө өзгөчөлүктөрүн эксперименттик изилдөөгө арналды. Биз келечектеги изилдөөлөрдө ушул өңдүү эмпирикалык усулдарды колдонууну жаш изилдөөчүлөргө сунуштайбыз.

«XX кылымдагы кыргыз адабиятын аксиологиялык негизде изилдөөнүн натыйжалары» деп аталган үчүнчү бапта изденүүчүнүн өздүк изилдөөлөрүнүн натыйжаларына көңүл бурулду. КР ЖАКнын «Диссертацияны жана авторефератты тариздөө боюнча нускамасында» илимий изилдөөнүн 3-бабында изденүүчү өзү келген натыйжаларды сыпаттоосу зарылдыгы көрсөтүлөт. Мында ал илимдин тиешелүү тармагындагы маанилүү проблеманы иштеп чыгууга же конкреттүү багытты өнүктүрүүгө жаңы эмне кошконун бөлүп көрсөтүүсү белгиленет. Изденүүчү алынган натыйжалардын ишеничтүүлүгүн далилдөөсү кажет.

Биз мына ушул жагдайды эске алып, изилдөөнүн 3-бабында жалаң өзүбүз келген натыйжаларды сыпаттоону чечтик. Ошентип, изилдөөбүздүн 3-бабында логикалуу түрдө төмөнкү маселелерге көңүл бурулат:

- а) XX к. кыргыз прозасы менен поэзиясы боюнча студенттерден дөөлөттүк аспекттеги анкета алуунун натыйжалары;
- б) XX к. кыргыз прозасы менен поэзиясы боюнча кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине дөөлөттүк аспектте эксперименттик изилдөө жүргүзүүнүн натыйжалары.

Бул бап эки параграфтан куралган: **1-§. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясы боюнча студенттерден дөөлөттүк аспектте анкета өткөрүүнүн натыйжалары; 2-§. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясы боюнча кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине дөөлөттүк аспектте эксперименттик изилдөө жүргүзүүнүн натыйжалары.**

1-параграфта XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясы боюнча студенттерден дөөлөттүк аспектте анкета өткөрүүнүн натыйжалары талданылды. Биз 2008-2011-жылдар аралыгында жетишерлик сандагы филолог-студенттерден анкета алуу аркылуу аларга чыныгы көркөм адабият жөнүндө, нукура көркөм дөөлөттөр жөнүндө үстүрт түшүнүктөр тийиштүү экенин аныктадык, респонденттердин түшүнүктөрүнүн рефлексияланбагандыгын, башкача айтканда терең кайра андоодон өткөрүлбөгөндүгүн ырастадык, XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын материалдарын кабыл алууларында оң-терс жагдайлар орун алганын байкадык. Сурамжылоого, анкета алууга негизинен кыргыз тили жана адабияты адистигин бүтүрүп жаткан студенттер тартылды. Себеби, биз алар белгилүү бир деңгээлде адабий-теориялык билимдерге ээ деп эсептедик.

С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты профили боюнча бүтүрүүчү курстарында 2008-2011-жылдар аралыгында үзгүлтүксүз жазуу жүзүндөгү анкеталар алынды. Мына ошол анкеталардын натыйжалары биздин изилдөөгө олуттуу материал болуп берди. Ар башка жылдарда сурамжылоого катышкан студенттердин саны төмөнкү жадыбалда берилди (**3.3.1-жадыбал**).

3.3.1-жадыбал - 2008-2011-жылдарда анкета алууга катышкан студенттер жөнүндө сандык маалымат

К№	Анкета алынган жыл	Катышкан студенттердин саны
1.	2008-жыл	37
2.	2009-жыл	47
3.	2010-жыл	38
4.	2011-жыл	34
	Бардыгы	156

Анкетанын натыйжасында ХХ кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынан мыкты деп эсептеген он жазуучу менен акын, алардын респонденттерге жаккан чыгармалары аныкталды.

Бул маалыматтар студенттердин көркөм чыгармачылыктын туундуларына карата дөөлөттүк мамилеси көбүнчө программалык материалга байланарын, алардын ой-пикирлери адабиятчы окумуштуулардын изилдөөлөрүнө ылайык түптөлөрүн байкатат. Көрүнүп тургандай, азыркы филолог-студент көркөм чыгармаларды баалоодо, көркөм чыгармачылык жөнүндө баалоочулук пикир айтууда негизинен өзүнө тааныш, же окутуу программасында бар гана тексттерге таянат. Муну ХХ кылымдагы прозаиктерден Ч. Айтматовдун, акындардан А. Осмоновдун абсолюттуу көпчүлүк пайыз менен алдыңкы орундарда чыгышы ырастайт. Анткени ушул эки инсандын чыгармачылыгы кыргыз адабияты боюнча мектептин да, ЖОЖдун да программаларында бар.

2-параграфта ХХ кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясы боюнча кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине дөөлөттүк аспектте эксперименттик изилдөө жүргүзүүнүн натыйжалары талданылды. Биз кабыл алуучулук стратегияларды эксперименттик иликтөө да чоң түшүндүрүүчүлүк дараметке ээ деп эсептейбиз. Эксперименттин натыйжалары маданияттын синхрондуу үзүмүндө аксиологиялык доминанталардын кыймылынын мыйзам ченемдүүлүгүн түшүндүрүүгө жардамдашат, бул азыркы концептосферанын абалын алдын ала аныктоочу жана коомдун дөөлөттүк-эстетикалык ориентирлерин өнүктүрүү векторлорун түптөөчү актуалдуу маданий умтулууларды байкатат. Бизди баарыдан мурда адабий көркөм чыгарма кызыктыргандыктан, адабият таанууда (адабий сында, адабияттын тарыхы менен теориясында) колдонулуучу категориялардын адабий фактыларды чечмелөөдөгү активдүүлүгү айкындалган эксперимент жүргүзгөнбүз. Бул эксперимент 2011-2014-жылдарда өткөрүлгөн. Ага Нарын облусунун бардык райондорунан С. Нааматов атындагы НМУга караштуу Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу борборуна курска келишкен кыргыз тили жана адабияты мугалимдери тартылган. Ар башка жылдарда экспериментке катышкан кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин саны тууралуу маалыматты төмөнкү жадыбалда келтиребиз (**3.4.1-жадыбал**).

3.4.1-жадыбал - 2011-2014-жылдарда экспериментке катышкан кыргыз тили жана адабияты мугалимдери жөнүндө сандык маалымат

К№	Эксперимент жүргүзүлгөн жыл	Катышкан мугалимдердин саны
1.	2011-жыл	35
2.	2012-жыл	32
3.	2013-жыл	87
4.	2014-жыл	35
	Бардыгы	189

Экспериментке өзгөчө микросоциумдун өкүлдөрү катышкан. Социалдык тайпаны бөлүп алууга негиз болуп сыналуучунун адабий чыгармачылыкка чукулдук даражасы кызмат өтөгөн, б.а. маалымат берүүчүлөр катары жалпы билим берүүчү орто мектептердин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери чыгышкан.

XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын классиктери катары чыгармачылык өзгөчөлүктөрү адабият таануучулук категориялар менен баалана турган акын-жазуучулар төмөнкүлөр болушкан: кара сөз чеберлеринен – Ч. Айтматов, Т. Сыдыкбеков, М. Элебаев, Т. Касымбеков, М. Гапаров, акындардан – А. Осмонов, С. Эралиев, Б. Сарногоев, М. Алыбаев, Т. Кожомбердиев. Адабият теориясында, адабияттын тарыхында жана адабий сында калемгерлердин чыгармачылык мурасын талдоо үчүн колдонулуучу түшүнүктөр баалоо категориялары катары алынган. Сунушталган категориялардын жалпы саны элүү үчтү түзүп, алар сегиз блокторго бириктирилген.

Эксперименттин жүрүшүндө көп өлчөмдүү шкалалоо усулунун жардамы аркасында түрдүү ырааттагы кубулуштарды бирдиктүү чен-өлчөмдөр менен баалоо жүзөгө ашырылган. Маалымат берүүчүлөргө кыргыз адабиятынын классиктеринин элестерин (ал же бул автордун инсаны, чыгармалары, жосундары, айтымдары ж.б.у.с. жөнүндө жалпы субъективдүү элестетүүлөрдүн негизинде калыптанган) сунушталган категориялар боюнча баалоо тапшырылган. Баалоо жол-жобосу жадыбалды толтурууну берген, анда жазуучулардын ысымдары биринчи саптын мамычаларында (горизонталь боюнча), категориялар – биринчи мамычанын саптарында (вертикаль боюнча) жайгашкан. Баалоочу шкала 0дөн (белгинин жоктугу) 5ке (белгинин эң чоң көрүнүшү) чейин аныкталган. 0 – баа жок; 1 – баа эң төмөн; 2 – баа төмөн; 3 – баа орто; 4 – баа жогору; 5 – баа эң жогору.

Изилдөөнүн максаты математикалык-статистикалык усулдардын элементтеринин жардамы менен тандалган социалдык тайпанын кабыл алуу мейкиндигинде көрсөтүлгөн категориялардын иштөө механизмдерин айкындоодо жатат. Категориялар маалымат берүүчүлөрдүн аң-сезиминде баалоо процессинде эркисизден актуалдашуучу концепциялык багыттарга айланышат (калемгерлердин элестери боюнча ачык-айкын рефлексия жүзөгө ашырылат). Мындан тышкары алар категориялардын кабыл алуу чөйрөсүндө

реалдуу иштөөсүнүн негизинде категориялардын өздөрү жөнүндө түшүнүктү оңдоого жардамдашышат.

Эксперименттик изилдөө жадыбалындагы бардык категориялар боюнча маалыматтарды суммалап, анан жалпылаштыра келгенде баалоо үчүн сунушталган кара сөз чеберлеринен алган упайларынын жалпы саны боюнча 1-орунду Чыңгыз Айтматов, 2-орунду Мурза Гапаров, 3-орунду Түгөлбай Сыдыкбеков, 4-орунду Мукай Элебаев, 5-орунду Төлөгөн Касымбеков камсыздады, ал эми баалоо үчүн сунушталган акындарыбыздын ичинен 1-орунду Алыкул Осмонов, 2-орунду Турар Кожомбердиев, 3-орунду Сүйүнбай Эралиев, 4-орунду Байдылда Сарногоев, 5-орунду Мидин Алыбаев ээледі. Көрүнүп тургандай, сурамжылоого катышкандардын дээрлик бардыгы жазуучулардан Чыңгыз Айтматовду, ал эми акындардан Алыкул Осмоновду биринчи орунга чыгарышкан. Бул түшүнүктүү, анткени ХХ кылымдагы кыргыз профессионал адабиятынын өкүлдөрүнүн ичинен мына ушул эки чыгармачыл инсан жалпы окурмандар журтуна абдан кеңири таанылган. Алардын чыгармачылыгы чет элдик окурмандардын да зор кызыгуусун туудурган. Өзгөчө Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары бүт дүйнөдө ар түрдүү тилдерге которулуп окулуп келатат. Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгы деле бүгүнкү күнгө чейин өчпөгөн кызыгуу жаратып, ар кыл тилдерге которулуп басылып жүрөт. Кызыктуусу, күтүүсүз жерден Мурза Гапаров менен Турар Кожомбердиев жогорку таанымал эки классиктен кийинки экинчи орунду ээлешкендиги болду.

Сөз жок, бул жерде биздин респонденттерибиз жалпы билим берүүчү орто мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери болушканы белгилүү бир даражада роль ойноду. Анткени, алар өздөрүнүн кесиптик ишмердүүлүгүнө байланыштуу жогоруда баалоо үчүн сунушталган акын-жазуучулардын чыгармачылыктарын тийиштүү деңгээлде окутуу максатында, алардын чыгармалары, алар жараткан көркөм-адабий туундулар менен сөзсүз окуп таанышышат. Ошентсе да, филолог-студенттердин ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятына карата баалары менен мугалимдердин бааларынын ортосунда белгилүү бир өлчөмдө айырма бар. Бул мугалимдер өз практикалык ишмердүүлүгүндө билимдерин арттырышканы, жогорулатышканы менен түшүндүрүлөт.

III бап боюнча кыскача корутунду

ХХ кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясы боюнча студенттерден дөөлөттүк аспекттеги анкета алуунун натыйжаларын жана ушул эле маселе боюнча кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине дөөлөттүк аспектте эксперименттик изилдөө жүргүзүүнүн натыйжаларын иштетүүдөн кийин, төмөнкү тыянактарга келүүгө болот:

1. 2008-2011-жылдар аралыгында С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетин филология багытынын кыргыз тили жана адабияты

профили боюнча аяктап жатышкан студенттерден (бардыгы 156 адам) атайын дөөлөттүк аспекттеги анкета алынды. Анын натыйжалары иштетилип, алдыңкы орундарды ээлеген кыргыз жазуучу-акындары, алардын көркөм дөөлөттүк касиет-сапатка ээ чыгармалары аныкталды.

2. Анкетанын жыйынтыктары боюнча кыргыз жазуучуларынан Ч. Айтматов биринчи, Т. Сыдыкбеков экинчи, М. Элебаев үчүнчү, Т. Касымбеков төртүнчү, М. Гапаров бешинчи орундарды, кыргыз акындарынан А. Осмонов биринчи, С. Эралиев экинчи, Б. Сарногоев үчүнчү, М. Алыбаев төртүнчү, Т. Кожомбердиев бешинчи орундарды ээлешти.

3. Студенттер Ч. Айтматовдун «Бетме-бет», «Жамийла», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба», М. Элебаевдин «Узак жол», Т. Касымбековдун «Адам болгум келет», «Сынган кылыч», М. Гапаровдун «Кызыл беде», «Кыштакча», «Дарыялардын шоокуму», А. Осмоновдун «Ата Журт», «Жибек кийген эрке кыз», «Бөбөккө», «Бүкөн», «Отуз жаш», «Мен эмнеден уялам», «Адамзат», «Замандашыма», «Музыка», «Жеңишбек», С. Эралиевдин «Ак Мөөр», «Кесиринсан», «Жылдыздарга саякат», «Эне», «Кыргыз жаны», Б. Сарногоевдин «Таң калам», «Ак калпак», «Менин жерим», «Жашасын аял», «Биз калдык», М. Алыбаевдин «Эсте секет», «Ыйлабачы», «Ала-Тоого», «Сага», «Ойлончу», «Айтчы жаным», «Сүрөтүнө», «Адабияттык парад», Т. Кожомбердиевдин «Энем жана от», «Күн чыгышым», «Кайдасың сен?», «Сизге тааныш эмеспи», «Оттон өскөн кызыл гүл» чыгармаларын көркөм дөөлөттөр катары аташты.

4. С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу борборуна облустун ар түрдүү райондорунан курска келишкен кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине (бардыгы 189 адам) жогоруда алдыңкы орунду ээлеген калемгерлердин чыгармачылык өзгөчөлүктөрү баалоо үчүн сунушталып, элүү үч категориядан куралган жадыбал аркылуу эксперименттик изилдөө жүргүзүлдү. Анын натыйжасында алдыңкы үч орунду камсыздашкан кыргыз жазуучу-акындары аныкталып, алардын көркөм дөөлөттүк сапатка ээ адабий туундулары айкындалды.

5. Эксперименттик жадыбалды толтуруу аркылуу баалоо үчүн сунушталган кара сөз чеберлеринен алган упайларынын жалпы саны боюнча 1-орунду Чыңгыз Айтматов, 2-орунду Мурза Гапаров, 3-орунду Түгөлбай Сыдыкбеков камсыздады, ал эми баалоо үчүн сунушталган акындарыбыздын ичинен 1-орунду Алыкул Осмонов, 2-орунду Турар Кожомбердиев, 3-орунду Сүйүнбай Эралиев ээледі.

6. Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин пикири боюнча Ч. Айтматовдун «Жамийла», «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт», «Эрте келген турналар», «Делбирим», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат»; М. Гапаровдун «Кызыл беде», «Дарыялардын шоокуму», «Кара-Көлдүн каздары», «Нойгуттун кызын издеп», «Кыштакча»; Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында», «Көк асаба», «Бел-белес»; А. Осмоновдун «Бөбөккө», «Ата Журт», «Отуз

жаш», «Мен эмнеден уялам?», «Жибек кийген эрке кыз», «Табият менен музыка», «Ысык-Көл», «Адамзат», «Каламга», «Замандашыма», «Толубай сынчы», «Жеңишбек»; Т. Кожомбердиевдин «Күн чыгышым», «Кайыкта, жаштык көлүндө», «Сүйүүлөр жазда башталат», «Көл бетинде», «Ай нурун төккөн ал тарап», «Тууган жер», «Толкундар», «Жаңы жылды тосолу», «Үзүлбөгөн үмүттөр», «Күтөм сени», «Жүрөктү жүрөк тандасын», «Музыка сахнасы», «Кереметтүү көл кечи», «Булактагы кездешүү», «Айлуу түндө», «Кызгылтым кеч», «Жолдогу ойлор», «Кайдасың сен?»; С. Эралиевдин «Кайдасыңар», «Кышкы баллада», «Сен отурган автобус», «Августтун бир түнү эле», «Ысык-Көлдө эмне бар?», «Калды», «Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат», «Жол», «Кесиринсан» чыгармалары көркөм дөөлөттөр болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Биз ХХ кылымдагы кыргыз адабиятындагы, анын ичинде проза менен поэзиядагы көркөм дөөлөттөрдү, алардын тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык маанисин изилдөөдөн соң төмөнкүдөй негизги тыянактарга келдик:

1. Аксиология ХХ кылымдын башында өзүнчө илимий тармак катары түптөлүп, философиянын тарыхында жана тутумунда өзүнүн татыктуу ордун тапты. Азыркы учурда анын категориялары социалдык-гуманитардык илимдерде, анын ичинде адабият таанууда да колдонууга кирди. Демек, кыргыз адабият таануусунда да аксиологиялык аспекттеги изилдөөлөрдү жүргүзүү абзел.

2. Аксиологиянын негизинде жаткан дөөлөт жана көркөм дөөлөт түшүнүктөрү адабият таануу, культурология, социология, психология, философия, эстетика, этика өңдүү илимий тармактарда да кеңири колдонулат. Адабият таанууга келсек, көркөм-адабий чыгармаларда дайыма өз доорунун дөөлөттөрү чагылтылат, калемгерлер көкүрөгүн уялаган руханий-адептик дөөлөттөрдү өз чыгармалары аркылуу окурманга жеткиришет. Мына ушул процесстин майнаптуу ишке ашуусунун натыйжасында көркөм чыгарма көркөм дөөлөттүк касиетке ээ болот. Бул да өзүнчө адабият таануучулук-аксиологиялык интеграциялуу изилдөө предметин түзө алат.

3. Аксиологияны адабият таануу менен интеграциялоого шарт түзө турган олуттуу жагдай – түйүндүү адабият таануучулук түшүнүктөрдүн – автор, окурман, чыгарма, персонаж, түбөлүк темалар, идеал, катарсис ж.б. – терең дөөлөттүк мазмунга ээ экени болуп саналат. Демек, адабият таануунун өзүндө чоң аксиологиялык дарамет бар. Көрсөтүлгөн аспект теориялык-методологиялык өңүттө тереңдетип изилдөөгө муктаж.

4. Культурологияда, адабият таанууда көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо жаатында ар түрдүү көз караштар жашайт. Ар башка окумуштуулар тарабынан көркөм дөөлөттүн ар түрдүү чен-өлчөмдөрү сунушталат. Аларда жалпылыктар менен катар айырмачылыктар да кездешет. Бул көркөм дөөлөттү

баалоо, аныктоо ишмердүүлүгү татаал экенин көрсөтөт. Аталган тема да өзүнчө теориялык изилдөө түрүндө иштеп чыгууга арзыйт. Биз түрдүү көз караштарды жалпылай келип, руханий же көркөм дөөлөттү баалоонун төмөнкү чен-өлчөмдөрүн сунуштайбыз: көркөм чыгармадагы элестүүлүк; көркөм чыгарманын идеялуулугу; көркөм чыгарманын формасы менен мазмунунун гармониялуулугу; көркөм чыгарманын эстетикалуулугу; автордун таланттуулугу; автордун жаңычылдыгы; тилдик чен-өлчөм же көркөм чыгарманын тилинин жугумдуулугу; стилдик чен-өлчөм же көркөм чыгарманын стили; көркөм чыгарманын тарыхыйлуулугу.

5. Кыргыз эли эзелтеден жашоо-турмуш көрүнүштөрүнө, материалдык жана руханий маданиятка карата аксиологиялык мамилесин көрсөтүп келген. Буга элдик оозеки чыгармачылыктын, акындар чыгармачылыгынын үлгүлөрү айкын далил болот. Алардан биз Акыйкаттык, Жакшылык, Сулуулук туурасындагы нукура элдик түшүнүктөрдү арбын учуратабыз. Мунун өзү элдик оозеки чыгармачылыкты, акындар поэзиясын аксиологиялык аспектке изилдөө зарылдыгы бардыгын айкындайт.

6. Биз кыргыз акын-жазуучуларынын көркөм чыгармачылыкка карата көз караштары терең аксиологиялык мазмунга ээ экенин А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун жана Ч. Айтматовдун адабий-теориялык ойлорун талдоо аркылуу көрсөтүүгө аракеттендик. Албетте, маанилүү көркөмдүк-эстетикалык маселелерге карата өз пикирин билдирген акын-жазуучуларыбыз арбын. Аталган жазуучулардын ойлорун биз өз концепциябызды бекемдөө үчүн мисал катары гана колдондук. Келечекте кыргыз калемгерлеринин адабий-теориялык ойлорунун аксиологиялык аспектерин изилдөө үчүн негиздер бар.

7. Кыргыз адабиятчылары да өз эмгектеринде дөөлөттүк мазмундагы көп түрдүү ойлорун билдирип келишет. Бирок ал ойлор түрдүү проблемаларга арналган эмгектерде чачкын берилип, комплекстүүлүктөн, системалуулуктан ажырап турат. Муну биз К. Ибраимовдун, К. Асаналиевдин, Т. Аскарровдун, А. Садыковдун, С. Байгазиевдин, С. Карымшаковдун дөөлөт жана көркөм дөөлөт маселелерине багышталган ойлорун талдоо аркылуу көрсөттүк. Албетте, башка адабиятчылардын эмгектерине да кайрылсак болмок, бирок биз мүнөздүү мисалдар катары жогорку окумуштуулардын пикирлерин алууну туура таптык. Кыргыз адабиятчыларынын аталган проблемаларга байланыштуу пикирлерин өзүнчө системалуу изилдөө зарыл, бул адабият таануу үчүн абдан кызыктуу натыйжаларды берет деп ойлойбуз.

8. XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты кыргыз адабият таануусунда жетишерлик кенен изилденген. Анын өнүгүү тарыхына, түрдүү проблемаларына арналган жүздөгөн илимий эмгектер жарык көргөн. XX кылымдагы кыргыз поэзиясы менен прозасынын ар түрдүү маселелерине арналган илимий изилдөөлөрдүн саны бүгүнкү күндө эки жүздөн ашкан. Бирок ушунчалык зор сандагы изилдөөлөрдүн ичинде кыргыз адабиятынын көркөм туундуларын таза аксиологиялык аспектен талдоого алган учур азырынча боло элек. Андыктан аксиологиялык изилдөө учур талабы болуп саналат.

Биз изилдөөнүн объектиси катары XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятын, анын ичинде кыргыз поэзиясын жана прозасын алдык. Объект өтө кеңири, мисалы, биздин эсептөөлөрүбүз боюнча XX кылым ичинде бардыгы болуп 2 912 (эки миң тогуз жүз он эки) поэтикалык жана прозалык китептер басылып чыккан. XX кылымдын ичинде поэзия жана проза жанрларында эмгектенген кыргыз акын-жазуучуларынын саны 451 (төрт жүз элүү бир) адамга жеткен. Сандык көрсөткүчтөрдүн молдугу изилдөөнүн майнаптуу методологиясын колдонууну талап кылат.

Биздин изилдөөнүн предметин XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятында түзүлгөн көркөм дөөлөттөр түзөт. Предмет абдан татаал, анткени бүтүндөй бир доордун адабий мурастарынын көркөм дөөлөттүк касиет-сапаттарын талдоого алуу чоң оорчулуктарды жаратат. Биринчиден, фактылык материал абдан мол жана эң эле ар түрдүү. Экинчиден, фактылык материал түрдүү окумуштуулар тарабынан изилдөө объектисине алынып, ар кыл көркөм туундуларга карата ар башка баалар айтылган. Үчүнчүдөн, субъективдүү баалоо, табит маселеси бүтпөс талаш-тартышты туудурат. Биз ушундан улам салттуу сыпаттоочулук изилдөөнүн методологиясын таштап, теориялык, эмпирикалык усулдарды тыгыз айкалыштырган аксиологиялык изилдөө методологиясын колдонууну ылайык таптык.

9. XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын тарыхый-адабий маңызы жөнүндө айтсак, тарыхтын узун ченеминен алганда салыштырмалуу кыска мөөнөттүн ичинде профессионалдуу проза жана поэзия түптөлгөн, ал өзгөчө адабий феномен катары таанылган. Ушул кылымдын татаал да, катаал да тарыхый окуялары кыргыз прозасы менен поэзиясынын өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизген, өз мөөрүн баскан. Бул жагдайды биз өткөн кылымдын ар бир он жылдыгындагы адабий процесстин өнүгүүсүн, анда жаратылган поэтикалык жана прозалык чыгармалардын маанилүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү менен далилдөөгө аракеттендик. Арийне, биз келтирген фактылар мурда деле адабиятчылар тарабынан каралган. Биздин өзгөчөлүгүбүз, чыгармалардын дөөлөттүк мазмунуна басым жасоодо болду. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын маанилүү үлгүлөрүнө карата биз аныктаган акценттер келечектеги аксиологиялык изилдөөлөрдүн негизин түзөт.

XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын көркөм-эстетикалык мазмунуна келсек, биздин сереп кылым ичинде улуттук адабиятыбыздын туундуларынын көркөмдүк жана эстетикалык сапаты болуп көрбөгөндөй өскөнүн, акын-жазуучуларыбыздын чыгармачылык шык-жөндөмдөрү улам жогорулап отурганын көрсөттү. Арийне, көркөм дөөлөттүк касиетке ээ туундулардын чыныгы баасын алуусу оорчулуктар менен коштолгон, нукура көркөм дөөлөттөрдү дароо эле акыйкаттуу баалоо орун ала койбогон. Бирок XX кылымдагы кыргыз адабиятында таанымдык, эстетикалык, адептик баалуулуктарга ээ болгон көркөмдүк-эстетикалык туундулар арбын жаралган. Анткен менен коомдук турмушта кылымдын соңунда жүргөн тарыхый-маданий өзгөрүүлөр адабияттын көркөмдүк-эстетикалык өнүгүүсүн артка кетенчиктеткен. Биз бул жагдайды белгилебей коё албадык.

10. Биздин оюбузча, ХХ кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө аксиологиянын методологиясын колдонуу кыргыз адабият таануусунун жаңы, келечектүү барактарын ачат. Алсак, төмөнкү багыттар боюнча дөөлөттүк аспекттеги изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот: а) кыргыз авторлорунун **көркөмдүк аксиологиясы**; б) кыргыз авторлорунун жана алар түзгөн кейипкерлердин **дөөлөттүк багыт алуулары** менен **дөөлөттүк дүйнөлөрү**; в) кыргыз авторлорунун чыгармаларынын **дөөлөттүк түзүмү**; г) кыргыз авторлорунун чыгармаларынын **дөөлөттүк табияты**; д) ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын **көркөм дөөлөттөрү** ж.б.у.с. Биз келечектеги изилдөөлөрдө кыргыз авторлорунун карманган дөөлөттөрүнө, дөөлөттүк тутумдарына, көркөм-адабий туундулардын дөөлөттүк мазмунуна басымдуу көңүл бурууну сунуштайбыз.

11. Биз диссертацияда өзүбүз колдонгон усулдарды кеңири сыпаттап бердик. Алар ар кыл теориялык жана эмпирикалык усулдар болду. Мындан тышкары, биз жалпы сегиз суроодон түзүлгөн, филология багытында окуп жаткан студенттердин көркөм адабиятка дөөлөттүк мамилелерин, кыргыз акын-жазуучуларына карата аксиологиялык бааларын белгилүү бир деңгээлде ачууга, студенттик чөйрөдө ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятын баалоо ишмердүүлүгүн түптөөгө, студенттерди көркөм-адабий туундуларга карата баалоочулук мамиле кылууга үйрөтүүгө, көндүрүүгө арналган анкета иштеп чыктык. Ошондой эле бардыгы элүү үч пункттан турган, кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятына дөөлөттүк мамилесин эксперименттик изилдөө жүргүзүү үчүн жадыбал түздүк. Ал жадыбал кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин кабыл алуу мейкиндигинде адабият таануучулук категориялык аппараттын иштөө өзгөчөлүктөрүн эксперименттик изилдөөгө арналды. Биз келечектеги изилдөөлөрдө ушул өңдүү эмпирикалык усулдарды колдонууну жаш изилдөөчүлөргө сунуштайбыз.

12. 2008-2011-жылдар аралыгында С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетин филология багытынын кыргыз тили жана адабияты профили боюнча аяктап жатышкан студенттерден (бардыгы 156 адам) атайын дөөлөттүк аспекттеги анкета алынды. Анын натыйжалары иштетилип, алдыңкы орундарды ээлеген кыргыз жазуучу-акындары, алардын көркөм дөөлөттүк касиет-сапатка ээ чыгармалары аныкталды.

13. 2011-2014-жылдар ичинде С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу борборуна облустун ар түрдүү райондорунан курска келишкен кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине (бардыгы 189 адам) жогоруда алдыңкы орунду ээлеген калемгерлердин чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн баалоо үчүн сунушталып, элүү үч категориядан куралган жадыбал аркылуу эксперименттик изилдөө жүргүзүлдү. Анын натыйжасында алдыңкы үч орунду камсыздашкан кыргыз жазуучу-акындары аныкталып, алардын көркөм дөөлөттүк сапатка ээ адабий туундулары айкындалды.

14. Көрүнүп тургандай, ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятын теориялык дагы, эмпирикалык дагы усулдарды колдонуп, аксиологиялык өңүттө изилдөө жүргүзүүнүн натыйжалары ар кандай илимий изилдөө субъективдүүлүккө, шарттуулукка сөзсүз баш ийе турганын айгинелейт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар кыргыз адабият таануусунун өнүгүшү боюнча, тактап айтканда андагы дөөлөт жана көркөм дөөлөт, кыргыз калемгерлери жараткан көркөм-адабий туундулардын дөөлөттүк маани-мазмуну, калемгерлер тутунган баалуулуктардын алардын чыгармачылыгында чагылышы маселелерин тереңдетип изилдөөлөрдү улантуу үчүн колдонулса болот. Ырасында эле буга чейин кыргыз адабият таануусунда аксиологиялык өңүттөгү маселелер, өзгөчө дөөлөттөр жана көркөм дөөлөттөр учкай гана кепке алынып, аталган проблемалар терең жана негиздүү илимий талдоонун объектисине айланбай, ал боюнча изилдөөлөр жасалбай келген. Андыктан, бул диссертациялык изилдөө кыргыз адабият таануусунда **жаңы илимий багыттын – аксиологиялык адабият таануу багытынын** жаралышына салынган чыйыр болуп эсептелет. Бул илимий багыт мындан ары да бир катар темалар боюнча өзүнүн логикалык өнүгүүсүн уланта алат. Биз келечекте төмөнкү темалардын алкагында ар түрдүү илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл деп эсептейбиз:

1. Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүнүн дөөлөттүк мазмуну, түзүмү, тутуму;
2. «Манас» эпосунун аксиологиялык маани-мазмуну, манасчылар тутунган негизги дөөлөттөрдүн эпостун варианттарында чагылышы;
3. Акындык поэзиянын өкүлдөрү тутунган баалуулуктар жана алардын конкреттүү акындардын чыгармачылыгына тийгизген таасирлери;
4. Кыргыз профессионал жазма адабиятынын өкүлдөрү карманган баалуулуктардын алар жараткан көркөм дүйнөлөрдө берилүүсү;
5. Кыргыз профессионал жазма адабиятындагы көрүнүктүү көркөм-адабий туундулардын (мисалы, «Узак жол», «Майдан», «Көк асаба», «Сынган кылыч», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» ж.б.) дөөлөттүк түзүлүшү ж.б.у.с.

Мындан тышкары, аксиологиялык өңүттөгү окуу куралдарынын жазылып, жарыкка чыгарылып, колдонууга киргизилиши дагы күн тартибинде турган орчундуу маселелерден болуп саналат. Мисалга алсак, «Адабият таанууга киришүү», «Адабият теориясы», «Азыркы адабият таануунун актуалдуу проблемалары» дисциплиналары боюнча баалуулук теориясына таянган окуу куралдарын жазып жарыялоо окуучуларды, студенттерди, жалпы эле тилчи-адабиятчы мугалимдерди көркөм адабияттын проблемаларын баалуулуктук аспектиден талдоого үйрөтүүгө олуттуу таяныч болуп бермек. Ошондой эле жалпы билим берүүчү орто мектептерде, атайын орто окуу

жайларда, жогорку окуу жайларда адабият таанууга байланыштуу дисциплиналарды, мисалы, «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын тарыхын», «Байыркы мезгилден 19-кылымга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхын», «Кыргыз акындар поэзиясынын тарыхын», «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхын» ж.б., окутуунун сапатын арттырууга олуттуу салым кошмок. Андыктан бул жааттагы иштерди да кечиктирбей колго алуу зарылдыгы бар.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

- 1. Жантаев, А. С.** Мезгил жана көркөм дөөлөттөрдүн өмүрү [Текст] / А. С. Жантаев // В. Чкалов атындагы №2 орто мектептин 75 жылдыгына арналган «Образование в XXI веке. Традиции, проблемы и перспективы» аттуу республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары, Нарын шаары, 2007-жылдын 12-октябры. – 110-114-б.
- 2. Жантаев, А. С.** Рухий дөөлөттөр улуу ойчулдардын көз карашында [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2008. – №1-2. – 34-36-б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=26453371>
- 3. Жантаев, А. С.** Кыргыз профессионал адабиятынын жаралышы жана көркөм дөөлөттөр маселеси [Текст] / А. С. Жантаев // Наука и новые технологии. – 2008. – №3-4. – 127-129-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25810437>
- 4. Жантаев, А. С.** Көркөм дөөлөттү кабыл алуу жана баалоо маселесине карата айрым байкоолор [Текст] / А. С. Жантаев // Наука и новые технологии. – 2009. – №3. – 79-83-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26028279>
- 5. Жантаев, А. С.** А. Осмоновдун көркөм дөөлөттөр казынасы [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2011. – №4. – 242-244-б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=27520692>
- 6. Жантаев, А. С.** Ж. Турусбековдун поэзиясындагы көркөм дөөлөттөр [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2011. – №4. – 251-253-б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=27520696>
- 7. Жантаев, А. С.** Ч. Айтматов көркөм дөөлөттөр жөнүндө [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2011. – №4. – 292-294-б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=27520716>
- 8. Жантаев, А. С.** Жоомарт Бөкөнбаевдин көөрдүү көркөм дөөлөттөрү [Текст] / А. С. Жантаев // Кыргыз тили жана адабияты. – 2011. – №19. – 98-100-б.
- 9. Жантаев, А. С.** Кубатбек Жусубалиевдин көркөм дөөлөттөрү [Текст] / А. С. Жантаев // Кыргыз тили жана адабияты. – 2012. – №21. – 205-208-б.
- 10. Жантаев, А. С.** Көркөм дөөлөттү кайра барактап...(А. Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы жөнүндө) [Текст] / А. С. Жантаев // Кыргыз тили жана адабияты. – 2012. – №21. – 212-214-б.
- 11. Жантаев, А. С.** Т. Сыдыкбековдун көркөм дөөлөттөргө мамилеси [Текст] / А. С. Жантаев // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2012. – Атайын чыгарылыш. – 18-21-б.

- 12. Жантаев, А. С.** Адамдагы адамкерчилик көркөм дөөлөттөрдө [Текст] / А. С. Жантаев // Адамдын туруктуу өнүгүшү – өлкөнү өнүктүрүүнүн максаты жана майнабы. VI илимий симпозиумдун материалдары, 14-15-май, 2013-жыл. Каракол ш. – Бишкек, 2013. – 85-90-б.
- 13. Жантаев, А. С.** Көркөм өнөр туундуларына адамзаттын аксиологиялык мамилесинин тарыхынан [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2013. – №5. – 154-159-б.
- 14. Жантаев, А. С.** Философиядагы “баалуулук” категориясы жана анын азыркы гуманитардык изилдөөлөрдөгү мааниси [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2013. – №5. – 159-166-б.
- 15. Жантаев, А. С.** Кыргыз элинин аксиологиялык таанымы [Текст] / А. С. Жантаев // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2013. – Атайын чыгарылышы. – 284-286-б.
- 16. Жантаев, А. С.** Акыйкаттыктын, Жакшылыктын жана Сулуулуктун биримдиги [Текст] / А. С. Жантаев // БГУ Жарчысы. – 2014. – №2 (28). – 125-126-б.
- 17. Жантаев, А. С.** Көркөм баалуулуктун критерийлери [Текст] / А. С. Жантаев // БГУ Жарчысы. – 2014. – №2 (28). – 128-130-б.
- 18. Жантаев, А. С.** Акыйкаттык, Жакшылык жана Сулуулук көркөмдүктүн инварианттуу белгилери катары [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2014. – №5. – 142-150-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=24908268>
- 19. Жантаев, А. С.** Көркөмдүк баалуулук жана көркөмдүк ишмердүүлүк [Текст] / А. С. Жантаев // Известия вузов. – 2014. – №5. – 150-153-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=24908269>
- 20. Жантаев, А. С.** “Көркөм нарктагы” баалуулуктук башталма [Текст] / А. С. Жантаев // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2014. – 5-чыгарылышы. – 211-213-б.
- 21. Жантаев, А. С.** Байыркы кыргыз тарыхын чагылткан көркөм дөөлөт (Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы жөнүндө) [Текст] / А. С. Жантаев // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2014. – Атайын чыгарылышы. – 382-383-б.
- 22. Жантаев, А. С.** Тарых акыйкаттыгын ачкан көркөм дөөлөт (Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы тууралуу) [Текст] / А. С. Жантаев // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2014. – Атайын чыгарылышы. – 383-385-б.
- 23. Жантаев, А. С.** Немец классикалык философиясындагы аксиологиялык теориялар [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №1. – 45-46-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27669706>
- 24. Жантаев, А. С.** Аксиологиянын философиянын өз алдынча бөлүгү катары калыптануусу [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №1. – 46-51-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27669707>
- 25. Жантаев, А. С.** Исследование кыргызской литературы XX века на аксиологической основе [Текст] / А. С. Жантаев // «Восточные языки в современном мире: актуальные проблемы и тенденции развития». Материалы

Международной научно-практической конференции. 10 апреля 2015 г. – Алматы: Абай атындагы КазУПУ-дың «Улагат» баспасы, 2015. – С. 208-212.

26. Жантаев, А. С. Историко-культурное значение кыргызской прозы и поэзии XX века [Текст] / А. С. Жантаев // «Восточные языки в современном мире: актуальные проблемы и тенденции развития». Материалы Международной научно-практической конференции. 10 апреля 2015 г. – Алматы: Абай атындагы КазУПУ-дың «Улагат» баспасы, 2015. – С. 249-253.

27. Жантаев, А. С. XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятын баалуулуктук негизде изилдөө [Текст] / А. С. Жантаев // II Халыкаралык түрки адеми зерттеулері симпозиумы материалдары. 20-22 мамыр, Алматы. – 2015. – 397-401-б.

28. Жантаев, А. С. XX кылымдагы кыргыз прозасынын көркөм-эстетикалык мазмуну [Текст] / А. С. Жантаев // II Халыкаралык түрки адеми зерттеулері симпозиумы материалдары. 20-22 мамыр, Алматы. – 2015. – 401-404-б.

29. Жантаев, А. С. Чыгыш маданиятындагы аксиологиялык идеялар [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 10-12-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27321028>

30. Жантаев, А. С. Антик маданиятындагы аксиологиялык идеялар [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 12-13-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=28361671>

31. Жантаев, А. С. Орто кылымдар, Кайра жаралуу, Агартуу маданияттарындагы аксиологиялык идеялар [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №3. – 104-107-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27321140>

32. Жантаев, А. С. XX кылымда аксиологиялык акыл-ойдун өнүгүүсү [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №3. – 107-120-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27321141>

33. Жантаев, А. С. Методы исследования в ценностном аспекте кыргызской прозы и поэзии XX века [Текст] / А. С. Жантаев // Инновационные тенденции развития российской науки: Материалы VIII Международной научно-практической конференции молодых ученых. – Красноярск: Красноярский государственный аграрный университет, 2015. – С. 321-323.

34. Жантаев, А. С. Россиянын аксиологиялык салттары [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №4. – 79-85-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27669764>

35. Жантаев, А. С. Азыркы орус адабияттаануусундагы аксиологиялык изилдөөлөр жөнүндө [Текст] / А. С. Жантаев // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – 2015. – №4. – 86-89-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27669765>

36. Жантаев, А. С. Об аксиологическом значении литературоведческих понятий [Текст] / А. С. Жантаев // Перспективы развития современных гуманитарных наук. Выпуск II. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. 8 декабря 2015 г., г. Воронеж. – С. 28-32. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25259284>

- 37. Жантаев, А. С.** Художественно-эстетическое значение кыргызской поэзии XX века [Текст] / А. С. Жантаев // Перспективы развития современных гуманитарных наук. Выпуск II. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. 8 декабря 2015 г., г. Воронеж. – С. 28-32. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25259290>
- 38. Жантаев, А. С.** Ценностное отношение Т. Сыдыкбекова к художественным творениям [Текст] / А. С. Жантаев // Актуальные вопросы гуманитарных наук в современных условиях развития страны. Выпуск III. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции, 11 января 2016 г. г. Санкт-Петербург, 2016. – С. 28-30. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25269050>
- 39. Жантаев, А. С.** Ч. Айтматов о художественных ценностях [Текст] / А. С. Жантаев // Актуальные вопросы гуманитарных наук в современных условиях развития страны. Выпуск III. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции, 11 января 2016 г. г. Санкт-Петербург, 2016. – С. 30-32. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25269054>
- 40. Жантаев, А. С.** XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын изилдениши жана аны аксиологиялык өнүттө талдоонун негиздери [Текст] / А. С. Жантаев // “Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар” эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары, 15-январь, 2016. – Бишкек, Кыргызстан. – 198-204-б.
- 41. Жантаев, А. С.** Вечные художественные ценности, сотворенные кочевым духом [Текст] / А. С. Жантаев // Актуальные вопросы современных гуманитарных наук. Выпуск III. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции, 10 марта 2016 г. г. Екатеринбург, 2016. – С. 27-29. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26077398>
- 42. Жантаев, А. С.** Субъективность в оценивании художественной ценности [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы лингвистики, методики обучения иностранным языкам и литературоведения в свете межкультурной коммуникации. Материалы I Международной научно-практической Интернет-конференции. 14-16 апреля 2016 г. г. Орел. – С.235-242. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26444389>
- 43. Жантаев, А. С.** О критериях оценивания художественной ценности [Текст] / А. С. Жантаев // Наука, техника и образование. – Август 2016. – №8 (26). – С. 73-74. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26537269>
- 44. Жантаев, А. С.** Проблемы в определении художественных ценностей кыргызской профессиональной литературы XX века [Текст] / А. С. Жантаев // Наука, техника и образование. – Август 2016. – №8 (26). – С. 74-76. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26537270>
- 45. Жантаев, А. С.** Основы аксиологии и перспективы её применения в кыргызском литературоведении [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – №22 (64). – С. 54-56. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26528757>
- 46. Жантаев, А. С.** Категория ценность как предпосылка аксиологического исследования литературного процесса [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы

- современной науки и образования. – 2016. – №22 (64). – С. 56-58.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=26528758>
- 47. Жантаев, А. С.** Методология аксиологии в кыргызском литературоведении [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – №23 (65). – С. 41-43. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26562536>
- 48. Жантаев, А. С.** О необходимости трансформации методологии литературоведческих исследований в кыргызской науке [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – №23 (65). – С. 43-45. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26562537>
- 49. Жантаев, А. С.** Основы аксиологического исследования кыргызской профессиональной литературы XX века [Текст] / А. С. Жантаев // Наука, техника и образование. – Сентябрь 2016. – №9 (27). – С. 70-71. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26693904>
- 50. Жантаев, А. С.** Баалуулук категориясы жана көркөм дөөлөттү баалоонун чен-өлчөмдөрү [Текст] / А. С. Жантаев // «Айтматов окуулары – 2016» Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: «Мукай», 2016. – 481-485-б.;
- 51. Жантаев, А. С.** XX кылымдагы кыргыз кесипкөй жазма адабиятын изилдөөдө аксиологиялык методологияны колдонуу [Текст] / А. С. Жантаев // «Айтматов окуулары – 2017» Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: ИП «Кожоголов К. С.», 2018. – 344-351-б.

Жантаев Адилбек Сүйүндүковичтин «XX кылымдагы кыргыз адабиятындагы көркөм дөөлөттөр: тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык мааниси (прозанын жана поэзиянын материалында)» деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: аксиология, аксиологиялык изилдөө, аксиологиялык көз караштар, аксиологиялык мазмун, аксиологиялык методология, аксиологиялык ой-пикирлер, аксиологиялык тааным, дөөлөт, изилдөөнүн усулдары, көркөм дөөлөт, көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо, көркөм дөөлөттүн чен-өлчөмдөрү, көркөм-эстетикалык мазмун, сурамжылоо, тарыхый-адабий маңыз, эксперименттик изилдөө.

Изилдөөнүн объектиси: XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабияты, анын ичинде кыргыз поэзиясы менен прозасы.

Изилдөөнүн предмети: XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятында түзүлгөн көркөм дөөлөттөр

Изилдөөнүн максаты: XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятындагы (прозасы менен поэзиясындагы) көркөм дөөлөттөрдү аныктоо жана адабият таануудагы баалуулуктук мамиленин маанилүүлүгү менен келечектүүлүгүн методологиялык негиздөө.

Изилдөөнүн усулдары: Диссертацияда теориялык (карама-каршылыктарды айкындоо, проблеманы коюу, божомолдорду куруу, далилдөө, анализ, синтез, салыштыруу, абстракция, конкретизация, жалпылоо) жана эмпирикалык (адабияттарды, документтерди жана ишмердүүлүктүн натыйжаларын иликтөө, байкоо жүргүзүү, суратма, эксперименттик изилдөө) усулдар, математикалык-статистикалык усулдар айкалыштыра колдонулган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жаңычылдыгы: 1) аксиология менен адабият таануу айкалыштырылган; 2) адабият таануучулук түшүнүктөрдүн аксиологиялык табияты ачылган; 3) көркөм дөөлөттү аныктоо жана баалоо, көркөм дөөлөттүн чен-өлчөмдөрүн айкындоо аракети жасалган; 4) XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөгө дөөлөттүк мамиле колдонулган; 5) XX кылымдагы кыргыз адабиятынын (проза менен поэзиянын) тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык маани-мазмуну талданган; 6) XX кылымдагы кыргыз адабиятын баалуулуктук аспекттен изилдөө усулдары иштелип чыгып, практикада колдонулган; 7) XX кылымдагы кыргыз прозасы менен поэзиясынын көркөм дөөлөттүк касиетке ээ үлгүлөрү эмпирикалык негизде аныкталган.

Колдонуу боюнча сунуштар: диссертациянын материалдарын кыргыз адабият таануусу боюнча изилдөөлөр жүргүзүүдө, ЖОЖдордо жана жалпы билим берүүчү орто мектептерде окутуу процессинде колдонуу сунуш кылынат.

Колдонуу чөйрөсү: илимий изилдөөлөр аймагы, ЖОЖдордо жана жалпы билим берүүчү орто мектептерде практикалык билим берүү.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жантаева Адилбека Суйундуковича на тему «Художественные ценности в кыргызской литературе XX века: историко-литературное, художественно-эстетическое значение (на материалах прозы и поэзии)» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: аксиология, аксиологические взгляды, аксиологическое исследование, аксиологическая методология, аксиологические мысли, аксиологическое познание, аксиологическое содержание, анкета, историко-литературная сущность, критерии художественной ценности, методы исследования, определение и оценка художественной ценности, художественная ценность, художественно-эстетическое содержание, ценность, экспериментальное исследование.

Объект исследования: кыргызская профессиональная письменная литература XX века, в том числе кыргызская проза и поэзия.

Предмет исследования: художественные ценности, созданные в кыргызской профессиональной письменной литературе XX века.

Цель исследования: определение художественных ценностей в кыргызской профессиональной письменной литературе XX века (в прозе и поэзии) и методологическое обоснование перспективности ценностного подхода в изучении кыргызской профессиональной письменной литературы XX века.

Методы исследования: В предлагаемой диссертации использованы в неразрывной связи теоретические (обозначение противоположностей, постановка проблем, построение гипотез, доказательство, анализ, синтез, сравнение, абстракция, конкретизация, обобщение) и эмпирические (изучение литературы, документов и результатов деятельности, наблюдение, анкета, экспериментальное исследование) методы, математико-статистические методы.

Новизна результатов исследования: В результате проведенного научного исследования: 1) интегрированы аксиология и литературоведение; 2) открыта аксиологическая природа литературоведческих понятий; 3) сделана попытка определения и оценки художественной ценности, выявления критериев художественной ценности; 4) использован ценностный подход в исследовании кыргызской литературы XX века; 5) проанализировано историко-литературное, художественно-эстетическое значение кыргызской литературы (прозы и поэзии XX века); 6) разработаны и использованы на практике математико-статистические методы исследования ценностного аспекта кыргызской литературы XX века; 7) на основе эмпирических данных определены образцы кыргызской прозы и поэзии XX века, имеющие ценностные качества

Рекомендации по использованию: материалы настоящей диссертации рекомендованы для использования при проведении исследований по кыргызскому литературоведению, в учебном процессе вузов и общеобразовательных средних школ.

Область применения: сфера научных исследований, практическое образование в вузах и в общеобразовательных средних школах.

SUMMARY

Zantaev Adilbek Suyundukovich's dissertations on the theme “Artistic values in Kyrgyz literature of the twentieth century: historical and literary, artistic and aesthetic significance (based on prose and poetry materials) for the degree of Doctor of Philology in specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature

Keywords: axiology, axiological views, axiological research, axiological methodology, axiological thoughts, axiological knowledge, axiological content, questionnaire, historical and literary essence, criteria of artistic value, research methods, definition and evaluation of artistic value, artistic value, artistic and aesthetic content, value, experimental research.

Object of study: Kyrgyz professional written literature of the twentieth century, including Kyrgyz prose and poetry.

Subject of research: artistic values created in the Kyrgyz professional written literature of the twentieth century.

The purpose of the study: the definition of artistic values in the Kyrgyz professional written literature of the twentieth century (in prose and poetry) and the methodological substantiation of the prospects of the value approach in the study of the Kyrgyz professional written literature of the twentieth century.

Research methods: In the proposed thesis, theoretical (denotation of opposites, problem statement, hypothesis building, proof, analysis, synthesis, comparison, abstraction, specification, generalization) and empirical (study of literature, documents and results of activity, observation, questionnaire, experimental study) methods, mathematical and statistical methods.

The novelty of the research results: As a result of the research conducted: 1) axiology and literary criticism are integrated; 2) the axiological nature of literary concepts is open; 3) an attempt was made to define and evaluate artistic value, to identify criteria for artistic value; 4) used the value approach in the study of Kyrgyz literature of the twentieth century; 5) analyzed the historical, literary, artistic and aesthetic significance of Kyrgyz literature (prose and poetry of the twentieth century); 6) developed and used in practice mathematical-statistical methods for studying the value aspect of Kyrgyz literature of the twentieth century; 7) based on empirical data, samples of the twentieth century Kyrgyz prose and poetry, which have valuable qualities, are determined.

Recommendations for use: the materials of this dissertation are recommended for use in conducting research on Kyrgyz literature, in the educational process of universities and secondary schools.

Scope: field of research, practical education in universities and secondary schools.